

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ
ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.2319-з
спеціальності: 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
Пунько Анастасія Сергіївна

Керівник: завідувач кафедри соціальної
педагогіки та спеціальної освіти, професор,
кандидат педагогічних наук Заверико Н. В.

Рецензент: _____

Запоріжжя
2020

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 71 с., 2 рисунка, 1 таблиця, 71 джерело, 1 додаток.

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка підлітків як соціальне явище.

Предмет дослідження – форми і методи соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків.

Мета роботи полягає у теоретичному дослідженні явища девіантної поведінки підлітків та обґрунтуванні форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків.

Методи дослідження:

– теоретичні: аналіз літературних джерел з проблеми формування різних форм девіацій у підлітковому віці і змісту соціально-педагогічної роботи щодо їх попередження; синтез та узагальнення здобутих результатів з метою визначення основних понять і встановлення стану розробленості досліджуваної проблеми; обґрунтування форм і методів соціально-педагогічної роботи щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків і методичних рекомендацій щодо її упровадження;

– емпіричні: педагогічний експеримент з метою визначення наявного рівня девіантної поведінки; спостереження, бесіди, анкетування, тестування, опитування.

Практичне значення дослідження полягає в експериментальній перевірці, спрямованої на виявлення вад, визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки, в обґрунтуванні комплексу форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків та рекомендацій до них.

ПОВЕДІНКА, СОЦІАЛЬНА НОРМА, ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА, ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА, ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЗЛОЧИН, ВАЖКОВИХОВУВАНІЙ.

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Теоретичні підходи до проблеми формування девіантної поведінки підлітків.....	9
1.1. Поведінка особистості як соціально-педагогічна проблема.....	9
1.2. Сутність поняття «девіантної поведінки» підлітків.....	22
Розділ 2. Зміст та сутність соціально-педагогічної корекції поведінки підлітків.....	42
2.1. Сучасний стан корекції девіантної поведінки у педагогічній теорії та виховній практиці.....	42
2.2. Програма соціально-педагогічної корекції девіантної поведінки підлітків.....	48
2.3. Аналіз результатів корекційної роботи.....	66
Висновки.....	70
Список використаних джерел.....	72
Додаток.....	78

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження Трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, супроводжуються глибокою кризою всіх сфер його життєдіяльності. При цьому стрімкими темпами відбувається заповнення соціального простору девіантними цінностями, порушення (або ігнорування) значною частиною індивідів існуючих норм права та моралі. За умов кризового стану суспільства особистість виявилася в складній ситуації вибору цінностей, пріоритетів, способів адаптації. І найбільш гостро ця проблема стоїть саме перед молоддю, найбільш уразливою категорією до формування різних видів девіацій.

Аналіз сучасних літературних джерел у галузі соціальної педагогіки показав, що проблему девіантної поведінки та її профілактики досліджували багато науковців, серед яких можна назвати такі імена, як Н. Агетик, Л. Артюшкіна, Г. Бевз, О. Безпалько, І. Белінська, Т. Василькова, Ю. Василькова, М. Галагузова, Н. Грінченко, Н. Заверико, І. Зверева, С. Зінченко, А. Капська, Н. Квітковська, Л. Коваль, М. Ковальчук, І. Ковчіна, Л. Козаков, С. Коношенко, В. Курбатов, Т. Малихіна, Л. Мардахаєв, А. Мудрик, Р. Овчарова, С. Омельченко, В. Оржеховська, І. Пеша, А. Платонова, Л. Просандаєва, М. Фіцула, С. Харченко, С. Хлеб'як, Є. Холостова, В. Шульга, Л. Яковлева та ін.

Проте, незважаючи на значний інтерес науковців до кожної з вищезазначених проблем, питання соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків залишаються недостатньо дослідженою як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Таким чином, актуальність проблеми, недостатня її розробленість зумовили доцільність нашого дослідження і дали підстави для визначення його теми: «Соціально-педагогічна корекція девіантної поведінки підлітків».

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка підлітків як соціальне явище.

Предмет дослідження – форми і методи соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків.

Мета роботи полягає у теоретичному дослідженні явища девіантної поведінки підлітків та обґрунтуванні форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків.

Відповідно до об'єкта, предмета та мети дослідження визначено основні його завдання:

1. Вивчити на основі аналізу наукових джерел негативні форми девіації як соціально-педагогічну проблему.
2. Визначити суть соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків.
3. Визначити рівень девіантної поведінки підлітків.
4. Обґрунтувати форми і методи соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків.
5. Розробити методичні рекомендації з реалізації форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків.

Для вирішення поставлених у дослідженні завдань і отримання вірогідних даних нами було застосовано комплекс методів педагогічного дослідження:

– теоретичні: аналіз літературних джерел з проблеми формування різних форм девіацій у підлітковому віці і змісту соціально-педагогічної роботи щодо їх попередження; синтез та узагальнення здобутих результатів з метою визначення основних понять і встановлення стану розробленості досліджуваної проблеми; обґрунтування форм і методів соціально-педагогічної роботи щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків і методичних рекомендацій щодо її упровадження;

– емпіричні: педагогічний експеримент з метою визначення наявного рівня девіантної поведінки; спостереження, бесіди, анкетування, тестування, опитування.

Теоретичне значення дослідження полягає в глибокому вивченні питання дивіації, в уточненні суті цього поняття, розкритті специфіки профілактики цього явища та в специфіці поведінки підлітків.

Практичне значення дослідження полягає в експериментальній перевірці, спрямованої на виявлення вад, визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки, в обґрунтуванні комплексу форм і методів соціально-педагогічної діяльності щодо попередження негативних форм девіантної поведінки підлітків та рекомендацій до них.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Поведінка особистості як соціально-педагогічна проблема

Теоретичний аналіз феномену девіантної поведінки логічно почати з розгляду поняття «поведінка». Так як девіантна поведінка являється лише специфічною формою її прояву.

Велике місце дослідженню поведінки людини і шляхів на неї приділяє педагогіка. Термін «поведінка» широко використовується для визначення активності людини, поряд з такими проявами, як діяльність, спілкування пізнання [23, 5].

Наукові уявлення про поведінку людини отримали бурхливий розвиток на початку ХХ століття, коли представники біхевіористичного напрямку оголосили її предметом психологічної науки [23, 5]. Під поведінкою вони розуміли реакції індивіда, які зовнішньо спостерігаються та функціонують за схемою «стимул – реакція».

Представники психоаналізу розглядають поведінку як певну активність індивіда. Так, наприклад, З. Фрейд визначав поведінку як активність щодо задоволення інфантильного сексуального потягу [68; 69]. З. Фрейд – активність індивіда щодо усвідомлення своїх дефектів та бажання від них позбавитися [67, 25]. Отже можна стверджувати, що рушійною силою поведінки являється бажання задоволення біологічних потреб людини.

К. Хорні (неофрейдизм) пояснювала поведінку як активність щодо досягнення особистісної безпеки, яка знімає напругу [70, 16]. Представники неофрейдизму визнали суттєве значення соціального середовища у становленні поведінки людини.

Г. Салівен вважав, що поведінку представляють реактивні утворення, які

виникають у людини у відповідь на вимоги середовища та виконують функції захисту організму від негативних впливів [57, 48].

Представники гуманістичної психології також стверджували, що поведінка – це усвідомлена активність людини, спрямована на самозбереження, самовдосконалення, на орієнтацію у суспільстві та пристосування до нього. У дослідників цього напрямку психології простежується думка про те, що якими б не були мотиви поведінки індивіда, він має за мету потяг до самозбереження та зростання.

Дослідники гештальтпсихології підійшли до розгляду поведінки як цілого. Вони зробили предметом своїх досліджень потреби та мотиви людської поведінки, цілі, бажання, афективну та вольову сферу, вивчали їх з функціонального та динамічного боку [6; 41; 54].

Серед пояснень феномену поведінки закордонними вченими можна виділити також наступні:

- активність, спрямована на вирішення проблем, що виникають між свободою та безпекою [54];
- активність, спрямована на досягнення мети або виходить із неї [13, 29];
- функціонально визначені аспекти, детермінуючі пристосування [41];
- активність індивіда, я організму до самозбереження та росту [41];
- активність спрямована на досягнення внутрішньої єдності особистості [16, 43];
- активність, спрямована на подолання розходжень між реальними та ідеальними подіями [6, 67].

На тлі всіх цих теорій привертає до себе увагу, у руслі досліджуваної нами проблеми, психологія поведінки, розроблена Жаном Піаже. Він підкреслює, що поведінка включає в себе не тільки зовнішню активність індивіда, але і внутрішню психічну складову, яка стає невід'ємною частиною поведінки, її регулюючою ланкою [49].

Аналізуючи погляди закордонних дослідників на поняття «поведінка», ми дійшли висновку, що ці погляди можна розділити на три напрямки, які

відповідають біологічному, соціальному та соціобіологічному напрямкам психології.

Так, біхевіористи взяли за основу своєї програми павловську систему рефлексів та бехтерєвську реактологію, тому пояснення людської поведінки здійснювалося на основі формули «стимул – реакція», тобто людина вважалася стимул-реактивною машиною, яка будувалася на секреторних та м'язових реакціях, що в свою чергу були детерміновані зовнішніми стимулами. В результаті виховання людини зводилося до маніпулювання людиною за допомогою зовнішніх подразників [13, 18].

У працях представників необіхевіаризму вказану вище схему доповнено поняттями, які пояснюють вакуум між зовнішніми діями щодо індивіда та його реакціями: «цілеспрямована поведінка», «вербальна поведінка», «центральні детермінанти» тощо. Як ми бачимо, після таких доповнень визріває тенденція реалізації синтетичного підходу, цілісного розуміння людської поведінки у різних її проявах і у зв'язку з навколишнім середовищем.

У концепціях представників психоаналізу поведінки людини починають вивчати у цілісній системі, а не в окремих елементах, аналізують внутрішній світ людини та його вплив на її поведінку. Проте, на нашу думку, зазначені концепції є суто біологічними, тому що представники цього напрямку пояснювали поведінку особистості пригніченням низьких інстинктів, що заповнюють сферу невідомого, забуваючи про моральні почуття та спрямування, волю людини, які контролюються свідомістю.

С. Немченко вважає, що всі зарубіжні дослідники, що займалися зазначеною проблемою, недооцінювали роль афективної та вольової сфери людини та її вплив на становлення поведінки [42, 18], недооцінювали внутрішні співвідношення між спрямуваннями та реальними можливостями як важливими факторами впливу на поведінку особистості. Більшість цих теорій мали біологічну спрямованість та не відображали всіх складових поведінки особистості.

Вітчизняні дослідники при вивченні поведінки розглядали активність як

«міру взаємодії суб'єктів з навколишньою дійсністю» [34, 56]. Активність виступає як компонент загальних та спеціальних можливостей, які впливають на успішну діяльність, вона виявляється в першу чергу у сфері здібностей. Це індивідуальна властивість, яка відрізняє визначеного індивіда з боку інтенсивності та частоти виконуваних дій, або діяльності [34, 74].

Б.Ананьєв підкреслював, що поведінка особистості проявляється у взаємодії та співвідношенні відкритої та закритої системи, як розкриває людину як суб'єкта діяльності. Під відкритою системою він розумів взаємодію людини з природою та суспільством, де людина вдосконалює свої природні якості, а внутрішня система – це внутрішній взаємозв'язок якостей індивіда та суб'єкта, які складають ядро особистості. Внутрішні тенденції та потенції переходять у продукти діяльності, які змінюють світ, що оточує особистість та її суспільний розвиток [4, 145].

Поведінка – це зовнішні вияви особистості, що зводяться до умовних або «сполучних» рефлексів, які утворюються в результаті впливу довкілля на нервову систему людини, вважав В. Бехтерев. Згідно з його поглядами, дії психологічного об'єкта пояснюються як машиноподібні реакції на вплив довкілля [12, 64].

Вихідним положенням своєї теорії діяльності О. Леонт'єв зробив цілісну діяльність суб'єкта як органічну систему у всіх її формах та видах, аналіз перетворення психічних відображень у діяльність. Він підкреслює, що особистість людини продовжується в діяльності, яка проходить у напруженій внутрішній роботі, коли постійно вирішується питання про предметність життєвої мети [32, 43].

У теорії інтегральної індивідуальності В. Мерліна, розвинуто ідею про важливу роль індивідуально-типових костей особистості у поведінці. За такого підходу ці якості поділяються на: соціально-типові, які відображають спрямованість особистості і включають у себе: якості індивідуума (темперамент, особливості психічних процесів), сталі мотиви дій у визначених ситуаціях та індивідуальні риси характеру (ініціативність – пасивність;

товариських – замкнутість у встановленні соціальних контактів), що мають своє відображення в особливих якостях дій та вчинків у визначених типових ситуаціях [30].

В Положенні про функціональну тенденцію, Д. Узнадзе підкреслив, що діяльність може активізуватися не під впливом потреб, а сама по собі має тенденцію до активізації [66, 122]. В центрі цього міркування – потреба, для задоволення якої здійснюється конкретна поведінка, тобто відшукується та знаходиться саме така дія, яка відповідає основній, закріпленій у житті настанові особистості.

У культурно-історичній теорії Л. Виготського було запроваджено принцип «зовнішнє через внутрішнє», який розширив розуміння провідної ролі суб'єкта у різних видах активності. Спочатку людина включена безпосередньо у соціальну діяльність, яка має зовнішню розгорнуту форму й реалізується різноманітними матеріальними та знаковими засобами, яка і формує інтропсихічні процеси. Психічний розвиток здійснюється внаслідок переходу від зовнішніх форм діяльності до внутрішніх, згорнутих форм її виконання [16].

У своїх працях Л. Божович підкреслювала, що психологічно зрілою, з відповідною поведінкою є людина, яка досягла визначеного, достатньо високого рівня психічного розвитку. Як основну рису цього розвитку вона визначала виникнення у людини здібності поводити себе незалежно від обставин, які безпосередньо впливають на неї [15, 25].

В основі теорії В. М'ясищева лежать переконання про те, що поведінка – це цілісна система індивідуальних, вибіркових, невідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності: з явищами природи та матеріальним світом; з людьми та суспільними явищами; з самою собою. Поведінка, на його думку, в першу чергу визначається рівнем свідомого ставлення до довкілля та самосвідомістю як свідомим ставленням до самого себе [41].

У філософсько-психологічній концепції С. Рубінштейна висунуто думку про те, що поведінка залежить від взаємодії людини з зовнішнім світом. Від

співвідношення її діяльності з умовами життя та породжуваними при цьому її потребами та інтересами, що і викликає у людини емоційно-вольове ставлення до оточення. Таким чином, на його думку, конкретний акт включає в себе два компоненти: інтелектуальний та афективний [54, 187].

Таким чином, ми підійшли до визначення факторів, які впливають на становлення особистості. С. Немченко виділяє наступні групи факторів:

- 1) індивідуально-психологічні особистісні фактори: потреби, мотиви, цілі, думки тощо;
- 2) соціально-групові фактори: характер міжособистісних відносин, групові норми, цінності, орієнтації, ролі, вплив середовища;
- 3) соціально-культурні детермінанти: елементи культури (цінності та норми), які регулюють суспільні взаємодії [42, 17].

М. Басов пропонує таку структуру поведінки, складовими якої є: акт (дія), стимул (біологічний, соціальний, безпосередній) зовнішній (фізичні стимули, соц. стимули) та внутрішній стимул (органічні та стимули минулого досвіду). Акт – певне переживання особистості [17].

С. Немченко зауважує, що вчені психологи, педагоги не вивчали поведінку як такову, а згадувалася лише побіжно у порівнянні з іншими видами активності особистості [42, 20].

Тому, виходячи з того, що психічні явища проявляються в діяльності, а ситуації не зберігаються у незмінному вигляді, змінюється під впливом поведінки, вчені вбачають доцільним системний розгляд поведінки. У вивчені поведінки системний підхід передбачає:

- поведінка є багаторівневою, полі функціональною системою;
- людина як індивід, особистість, індивідуальність – компонент багатьох підсистем суспільства;
- психічне виявляється у багатьох зовнішніх і внутрішніх відношеннях, у яких існує діяльність як цілісна система.

Головними компонентами системи являються: потребнісно-мотиваційний, операційний, інформаційний, регуляційний [34, 102].

Сучасне розуміння поведінки виходить далеко за рамки сукупності реакцій на зовнішні стимули. Так, у психологічному словнику поведінка визначається як притаманна істотам взаємодія з довкіллям, опосередкована їх зовнішньою та внутрішньою активністю. Під зовнішньою активністю людини розуміють суб'єктивне реагування особистості на вплив біосоціального середовища. Внутрішніми складовими поведінки є: мотивація і цілеспрямованість, когнітивна переробка, емоційні реакції, процес саморегуляції [23].

Соціологи стверджують, що поведінка формується, розвивається та проявляється в умовах суспільного життя, тому носить соціально обумовлений характер [18; 23]. Поведінка – це сукупність вчинків та дій, що проявляються зовнішньо, індивідів та їх груп, їх відповідну спрямованість та послідовність, які так чи інакше стосуються інтересів інших людей, соціальних груп, спільнот, всього суспільства. В поведінці проявляються соціальні якості людини, особливості його виховання, культурного рівня, темпераменту, характеру, його потреби та установки, в ній формується та реалізується її ставлення до навколишнього середовища, інших людей, самого себе. Соціологія досліджує поведінку в першу чергу в термінах діяльності, спілкування, винагороди, цінності та потребах. Людина відчуває потребу в спілкуванні та спільній діяльності з іншими людьми, любові, повазі, справедливій оцінці та винагороді за свої вчинки.

Отже, соціологія розглядає поведінку лише в її соціальному контексті як таку, що спрямована на задоволення своїх потреб через взаємодію з іншими людьми.

Як зазначав С. Немченко, поведінка – це активність особистості з вирішення проблем самовизначення через її об'єктивацію. Поведінка особистості складається з трьох складових: акт, спосіб поведінки та диспозиція поведінки [42, 21].

Акт поведінки – конкретний елемент поведінки, що є результатом загального стану індивіда, який визначений відрізок часу знаходиться у

стосунках з іншими індивідами у визначеній соціальній ситуації.

Спосіб поведінки – постійна, типова для особистості поведінка.

Диспозиція поведінки – готовність, схильність суб'єкта до поведінкового акту, дії, вчинку та їх послідовності [15, 28].

На думку В. Оржеховської поведінка характеризується як зовнішній прояв психічної діяльності та спосіб життя [45, 54]. Як характеристику спрямованості ціннісних орієнтацій, життєвих планів та способів втілення їх у життя, розглядає поведінку І. Підласний.

Сучасний дослідник поведінки О. Змановська, виходячи з вище названих складових, дає таке формулювання цього поняття: поведінка – це процес взаємодії особистості з довкіллям, опосередкований індивідуальними особливостями та внутрішньою активністю особистості, який має форму переважно зовнішніх дій та вчинків. На її думку, найбільш важливими чинниками поведінки є те, що вона соціальна за своєю суттю – вона формується та реалізується у суспільстві; тісно зв'язана з мовленнєвою регуляцією та цілеспрямована. В цілому поведінка особистості відбиває процес її соціалізації [25, 31].

Використовуючи загальні характеристики поведінки автор зображує її наступним чином: вмотивованість – внутрішня готовність діяти, спрямована потребами та цілями особистості; адаптивність – відповідність головним вимогам оточення; автентичність – відповідність поведінки індивідуальності, її природність для особистості; продуктивність – реалізація усвідомленої мети; адекватність – відповідність конкретній ситуації [25, 33].

Більш частковими, але не менш важливими ознаками поведінки є: рівень активності (енергійність та ініціативність); емоційна виразність (сила та характер прояву афектів); динамічність (темп); усвідомленість (розуміння своєї поведінки, здатність пояснювати її словами); довільність (самоконтроль); гнучкість (пристосування поведінки до змін у навколишньому середовищі).

Як бачимо, О. Змановська дає досить ґрунтовний аналіз поведінці, проте, на нашу думку, таке бачення не відображає сутність поведінки, розглядає лише

з боку соціології.

Тому, на наш погляд, більш ґрунтовно відображає всю складність цього поняття дослідження І. Беха. У його теорії звертає на себе увагу той момент, що він робить спробу дати цілісне визначення особистості та підкреслює, що поняття «особистість» мусить, по-перше, утримувати три плани існування людини: її минуле – теперішнє – майбутнє. Системоутворювальним чинником цієї тріади має виступати майбутнє. З ним пов'язаний цільовий детермінізм як загальний механізм функціонування особистості. По-друге, це поняття має репрезентувати пояснювальний принцип розвитку особистості. По-третє, фіксувати розвинену форму та останнє, вказувати на провідний спосіб існування [11, 10].

«Під особистістю будемо розуміти людину як автора вільної дії, тобто такої, яка не залежить від безпосередньо діючої потреби і безпосередньо сприйнятої ситуації, дії, спрямованої на майбутнє» [11, 167]. Далі автор стверджує, що дія з такими характеристиками тотожна вчинкові і що одиницею аналізу особистості має виступати вчинок – вільна дія. Вільну дію можна розглядати як свободу – інтенцію людини приймати розумне рішення, робити доцільний вибір, можливість бути і стати; свобода є рушійною силою активності [11, 168].

І. Бех розглядає активність як психологічно напружену вільну внутрішню роботу щодо розв'язання завдань з самовиховання, за якої можливі зміни, тобто свідоме привласнення нових особистісних цінностей [11, 177].

Поведінка – це психологічно напружена вільна внутрішня дія особистості задля привласнення нових особистісних цінностей відповідно до суспільно значущої особистісної програми та реалізація їх у певних соціальних і міжособистісних стосунках, які людина вступає і від яких вона залежить [11, 180].

Відповідно до вищевказаних поглядів, можна стверджувати, що теоретично обґрунтували поняття «поведінки». Треба звернути увагу на такі поняття як норма та нормативність поведінки, визначення яких дадуть нам

змогу в подальшому стверджувати про девіантну поведінку підлітків.

Як підтверджують результати аналізу теоретичних джерел [45; 46], прийнятність і досконалість поведінкових проявів визначають шляхом зіставлення їх зі стандартами, що існують у соціальній спільноті чи групі, так званими очікуваннями (експектаціями) відповідної поведінки, еталонами, зразками поведінки, якими виступають норми – найбільш неоднозначне і невизначене наукове поняття. Так, в теорії організації [29, 15] склалось найбільш загальне уявлення про норму як міру допустимого для збереження системи та її розвитку; як ідеал, умовне позначення об'єктивно існуючого явища, середньостатистичний показник, максимальний варіант, «рівновага» з середовищем, функціональний оптимум, обов'язковий порядок.

Існують різні підходи оцінки поведінкової норми: нормоцентричний, який передбачає оцінку поведінки у порівнянні з нормою (соціальною, психологічною, професійною, віковою, феноменологічною) і нозоцентричний, який розглядає поведінку з позицій пошуку симптомів хвороби, психопатології (Ю. Олександрівський, С. Белічева). З позиції нормоцентричного підходу норма – це інтервал, оптимальна зона, яка не переходить на патологічний рівень. Нозоцентричний – розглядає норму як відсутність патології, а девіантна поведінка обумовлює наявність явної чи прихованої психопатології.

Статистично-адаптаційний підхід визначає норму як: 1) щось середнє, стійке, що не виділяється з маси; 2) щось найбільш пристосоване до навколишнього середовища (М. Бобнева).

У сучасній науковій літературі норму розглядають з позицій таких підходів, як соціальний, соціально-адаптаційний, соціально-психологічний, етнокультурний, гендерний, професійний, психологічний, феноменологічний та педагогічний. Вони дають наступні визначення норми [14; 25; 26; 45; 46]:

- поведінка, яка не являє собою загрози для суспільства;
- соціально-культурні особливості конкретного регіону;
- наявність традицій конкретного суспільства;
- шаблон гендерної поведінки;

- модель поведінки певної професії;
- відсутність у поведінці механізмів психогенезу;
- існуючий у соціальній спільноті чи групі стандарт зіставлення з яким визначає прийнятність і досконалість об'єктів, процедур і продуктів діяльності.

У процесі аналізу цих підходів ми дійшли висновку, що норми багатофункціональні, вони мають відношення до всіх сторін нашого життя, регуляція поведінки у суспільстві відбувається у відповідності з домінуючою ідеологією, з системою цінностей, потреб, інтересів. Соціальні норми, на наш погляд, є інструментом проектування виховних рішень, прогнозування та корекції девіантної поведінки у соціальній сфері. Отже поняття «норма» це поняття міждисциплінарне, у зв'язку з цим і виникають труднощі з остаточним його визначенням.

Сучасна психологія пов'язує поняття норми з нормальністю особистісного розвитку та здатністю адаптуватися у соціальному середовищі. З цим не завжди можна погодитися: зміни в суспільстві не завжди носять позитивний характер, спричиняючи відповідні дії та наслідки.

Суттєвим для нашого дослідження є також розгляд так званих соціально-психологічних норм, які виступають у вигляді установок. Установка – це здатність суб'єктів сприймати або діяти визначеним способом. Кожна установка має свою структуру: когнітивну (уявлення, знання про об'єкт або явище); афективну (емоційно-оцінне ставлення до об'єкта); поведінкову (готовність особистості реалізувати визначену поведінку у ставленні до об'єкта).

Соціальні установки переживаються людиною як особистісне ставлення до чогось, як сутність об'єкта (явища) для певної особистості – його особистісний сенс. Особистості мають різні життєві орієнтири та відрізняються одна від одної мотивами та стилями поведінки, це можливо пояснити такими чинниками: різними особистісними цінностями; орієнтуванням на суспільну думку, що породжує бажання належати до тієї чи іншої групи, наслідувати її та досягати успіху; орієнтування на свої внутрішні потреби, які відповідно стимулюють активність особистості, яка може набирати таких форм: пошук

відмінностей між собою та іншими людьми, експериментування, захопленість, зацікавленість проблемами суспільства та служіння йому. Таким чином, можна зробити висновок про те, що: соціальні норми створюють установки особистості, які в свою чергу формують поведінку [23, 23].

Р. Немов під соціальною нормою розуміє схвалені у даному суспільстві чи групі правила поведінки, що регулюють взаєностосунки людей [41, 458].

У тлумаченні В. Іванова, соціальна норма – це необхідний і відносно стійкий елемент соціальної практики, що виконує роль інструмента соціального регулювання і контролю. Соціальна норма знаходить своє втілення (підтримку) у законах, традиціях, звичаях, тобто в усьому тому, що стало звичкою, увійшло в побут. У спосіб життя переважної більшості населення, підтримується громадською думкою, виконує роль «природного регулятора» суспільних і між особистісних взаєностосунків [20, 45].

У ряді досліджень [10; 39] вказується, що безпосередньо з поведінковими проявами пов'язане поняття «соціальна норма» як невід'ємний елемент суспільного управління. У 90-ті роки окреслився щодо цього поняття досить ґрунтовний погляд, який визначав соціальну норму як правило, взірць діяльності або межу дозволеної чи обов'язкової поведінки, діяльності людини, соціальної групи, яка офіційно прийнята на тому чи іншому етапі розвитку суспільства [29, 13]. Зазначимо, що на відміну від природних норм біологічних і фізіологічних систем соціальні норми складаються як результат відображення у свідомості і вчинках людей об'єктивних законів функціонування суспільства. Вони формуються неминуче як наслідок комунікації і кооперації людей [29; 60]. Ми погоджуємося тут з думкою В. Афанасьєва [47, 19], що соціальна норма в широкому її значенні є одним із засобів орієнтації поведінки особистості чи соціальної групи в певних соціальних умовах і засобом контролю зі сторони суспільства за їх поведінкою; це орієнтир для оцінки (правової і моральної) поведінки людини. Соціальна норма віддзеркалюється у звичках, манерах людини, правилах етикету, звичаях, традиціях, обрядах, церемоніях, ритуалах, законах, моді, захопленнях, цінностях, ціннісних орієнтаціях, віруваннях, міфах

тощо. Тобто існування самого суспільства безпосередньо залежить від наявності соціальної норми. І кожною людиною, кожною соціальною групою усвідомлюється, де межі цієї норми, спираючись чи на знання законів, чи на суспільну думку, чи на ставлення свого безпосереднього оточення.

Соціальні норми у їх вузькому значенні відмінні від інших норм. По-перше, соціальні норми відрізняються від моральних норм, які часто не є логічно послідовними, зокрема, ті, які походять з утилітарної етики. По-друге, соціальні норми відрізняються від правових норм, дотримання яких цілеспрямовано забезпечують певні спеціалісти. Навпаки, дотримання соціальних норм забезпечується членами всього суспільства, які не завжди керуються власними інтересами. По-третє, соціальні норми більш ширше поняття, ніж «соціальна рівновага» [29; 47]. І, по-четверте, соціальні норми відрізняються від індивідуальних норм, які є своєрідним самообмеженням, що виробляється людиною, щоб подолати власну безвольність.

Норми виконують у суспільстві функції забезпечення його еталонами (стандартами) поведінки (взаємодії), функції стабілізації відносин між групами та індивідами [26, 48]. Соціальна норма закріплює таку поведінку, яка виражає типові соціальні зв'язки та відносини, характерні для більшості представників соціальної групи, а принциповим критерієм.

О. Безпалько вказує, що нормальна або гармонічна поведінка характеризується:

1. Збалансованістю психічних процесів (рівні властивостей темпераменту, типу вищої нервової діяльності);
2. Адаптивністю та самоактуалізацією (на рівні характерологічних особливостей).
3. Духовністю та самоактуалізацією (на особистісному рівні).

Норма – це явище групової свідомості у вигляді уявлень, що розділяє група та найбільш частих суджень членів групи про вимоги до поведінки з урахуванням їх соціальних ролей, що створюють оптимальні умови буття, з якими ці норми взаємодіють, та відображаючи, формують його. Виділяють

наступні норми: правові; моральні; етичні [9; 27].

Спираючись на роботи вчених з визначення поняття «поведінки», ми можемо зробити наступний висновок. Поведінка – це активність особистості, яка зумовлена зовнішніми та внутрішніми факторами та відображає їх суб'єктивне сприйняття індивідом. Під зовнішніми факторами ми розуміємо об'єктивний вплив на поведінку особистості навколишнього середовища: природи, суспільства тощо. До внутрішніх факторів відносяться особливості протікання психічних процесів особистості, темперамент, риси та акцентуації характеру, особливості емоційно-вольової сфери тощо. Нормальною поведінкою будемо вважати як таку, що відповідає прийнятним в суспільстві моральним, правовим, культурним та соціальним нормам.

1.2. Сутність поняття «девіантної поведінки» підлітків

Проблема девіантної поведінки підлітків вивчалася різними вченими серед яких Ю. Клейберг, Е. Дюркгейм, Т. Парсон, Р. Мертон, Ч. Ломброзо, К. Лоренцо, А. Капська, О. Безпалько, В. Оржеховська, Л. Шнейдер, Н. Заверико, С. Немченко та ін..

У намаганнях пояснити суттєві анатомо-фізіологічні зміни в організмі підлітка сформувалися різноманітні теорії про біологічну зумовленість його особливостей. Автор першої фундаментальної праці про підлітковий період, американський психолог Гренвіл-Стенлі Холл (1844 – 1924), осмислюючи багатий і різноманітний матеріал спостережень, висунув теорію рекапітуляції, згідно з якою розвиток індивіда схематично відтворює та повторює історію людського роду, виявляючись у генетично запрограмованій послідовній зміні спадкове зумовлених форм поведінки, почуттів і соціальних інстинктів. Особливості підліткового віку С. Холл асоціював із бурхливою перехідною епохою, коли наші пращури вели кочове життя, билися, полювали, доглядали вогнище, блукали на волі, шукали пригод [27].

Психологічні особливості підлітків науковці пояснювали фактом статевого дозрівання, яке є домінантою розвитку в цьому віці, вважаючи кризи неминучими, біогенетично зумовленими. За таких умов найраціональнішими, за переконаннями С. Холла, є методи пасивної педагогіки, оскільки втручання в розвиток підлітка для того, щоб змінити, виправити його, є недоцільними і шкідливими, бо не можна змінити природу.

Згідно з психоаналітичною теорією З. Фрейда неминучість у підлітковому періоді внутрішніх і зовнішніх конфліктів є нормою, а випадки безконфліктного розвитку свідчать про різноманітні варіанти патологічного розвитку [69, 12].

У 20-30-ті роки ХХ ст. психологічна наука зосереджувалася на пізнанні залежності деяких особливостей особистості підлітка від його соціального оточення. З цією метою було досліджено життя і психічні особливості підлітків в умовах примітивної цивілізації острова Самоа задля встановлення, що в розвитку людини залежить від природи, а що від культури (конкретних суспільно-історичних умов). Результати досліджень описані у працях американського етнографа Маргарет Мід (1901 – 1978). Оскільки в розвитку підлітків острова Самих симптомів кризи не виявлено, це переконливо доводить необґрунтованість тверджень про біологічне походження підліткової кризи. Вона пов'язана не із дозріванням організму, а з особливостями соціалізації. Однак індивідуальні варіанти її перебігу певною мірою залежать від вроджених особливостей нервової системи [22; 23].

На основі етнографічних досліджень американський психолог Рут Бенедикт (1887 – 1948) зробила висновок, що перехід від дитинства до дорослості різний у різних суспільствах і його не можна вважати природно зумовленим. Вона довела, що конкретні соціальні обставини життя дитини зумовлюють тривалість підліткового віку, наявність чи відсутність кризи, конфліктів, труднощів, особливості переходу від дитинства до дорослості.

Згідно з цими дослідженнями у людині природне не може бути протиставлене соціальному, оскільки природне в ній теж є соціальним [1, 28].

У вітчизняній психології підлітковий вік охоплює період від 11-12 до 14-16 років. В цей час в особистості дитини відбуваються складні і суперечливі зміни, на підставі чого його ще називають важким, критичним, перехідним. Така оцінка зумовлена багатьма якісними змінами, які нерідко пов'язані з докорінним ламанням попередніх позицій, особливостей активності, інтересів і стосунків дитини. Майже завжди ці зміни супроводжуються появою у підлітка суб'єктивних труднощів. Ускладнюється і його виховання, оскільки підліток не підкоряється ефективним щодо молодшого школяра впливам дорослих, у різних формах проявляє непослух, опір і протест (упертість, грубість, негативізм, замкненість, агресія).

Підлітковий вік — це період інтенсивного формування особистості, збагачення її моральних та інтелектуальних якостей, глибокої зміни психічної діяльності, удосконалення та перебудови організму. Це вік першого дійсно самостійного вчинку, перших відповідальних рішень, першої серйозної дружби. Але це також і вік, коли проявляються недбале відношення до суспільних вимог, брутальність до старших, цинізм, замкнутість, упертість. Підлітковий вік, мабуть, самий суперечливий і динамічний період у житті людини [1].

У дослідженні підліткового віку важливо, на думку Л. Виготського, виокремити основне новоутворення у психіці підлітка, з'ясувати соціальну ситуацію його розвитку, яка у кожному віці передбачає неповторну систему стосунків дитини і середовища. А суть кризи перехідного віку полягає у перебудові цієї системи. Психологічний зміст підліткової кризи пов'язаний з виникненням почуття дорослості, розвитком самосвідомості, ставлення до себе як до дорослої особистості, до своїх нових можливостей і здібностей. Підліткам властиві прагнення до ідеалів, максималізм, значні фізіологічні зміни [16, 47].

Отже, враховуючи різні теорії, можна стверджувати, що особливості проявів і перебігу підліткового періоду залежать від конкретних соціальних обставин життя і розвитку підлітка, його соціальної позиції у світі дорослих.

Вирішальна роль у його психічному розвитку належить передусім системі соціальних відносин (відносин із навколишнім світом). Біологічний чинник впливає на підлітка опосередковано – через соціальні стосунки з оточенням.

Порушення в становленні особистості підлітка зазвичай призводять до формування девіантної поведінки, як суб'єктивної відповіді організму на дії зовнішніх та внутрішніх факторів.

Сучасні знання про девіантну поведінку особистості підтверджують, що ми маємо справу з надскладною формою соціальної поведінки особистості, детермінованою системою взаємопов'язаних факторів.

Спираючись на існуючі теорії девіантної поведінки, розрізняють наступні фактори девіантної поведінки: соціальні, біологічні [42, 50].

Соціальні фактори.

Детермінуючі фактори впливають на різні рівні соціальної організації, у якій особистість є однією з підсистем. Система «суспільство – особистість» функціонує одночасно на декількох рівнях: геофізичному, макросу спільному, соціально-груповому, мікросоціальному, індивідуально-особистісному, психофізіологічному [42, 50].

Відповідно до відокремлених рівнів дослідник наступні групи факторів, що детермінують девіантну поведінку: зовнішні умови фізичного середовища, зовнішні соціальні умови, внутрішні успадковано-біологічні і конституційні передумови, внутрішньо особистісні передумови і механізми девіантної поведінки [42, 51].

До зовнішніх факторів девіантної поведінки відносять: кліматичні, геофізичні, екологічні та ін. [56, 157].

Більш суттєвими факторами, на наш погляд, які впливають на поведінку особистості є зовнішні соціальні умови. До них можна віднести: суспільні процеси (соціально-економічні, політика держави, традиції, мода тощо); характеристика соціальних груп, у яких існує особистість (расові, етнічні, культурні групи); мікросоціальне середовище (рівень життя родини, психологічний клімат у родині, особистості батьків, характер взаємозв'язків

між членами сім'ї тощо).

У соціологічних теоріях вказується на зв'язок соціально-економічних умов існування суспільства та соціальних відхилень. Так, наприклад, Е. Дюркгейм пояснює девіантну поведінку як особливий стан індивідуальної і суспільної свідомості, який характеризується розладом системи «моральних цінностей» і «вакуумом ідеалів» [22].

Р. Мертон детермінантом девіантної поведінки визначає розрив між культурними ідеалами суспільства і соціально схваленими методами їх досягнення [54].

Виникненням девіантної мотивації невиконаних бажань пояснює девіантну поведінку особистості Т. Парсонс [28].

Іншими об'єктивними факторами соціальних девіацій є: відмінності між учасниками соціального взаємозв'язку й невиконання очікування (Т. Парсонс); неспівпадіння між розподіленням благ та особистими якостями людей (П. Сорокін); вплив норм девіантної субкультури й навчання (Р. Клазард, Л. Оулін).

Вплив сучасних субкультур на девіантну поведінку особистості є дуже важливим, хоча і недостатньо вивченим питанням. В той же час добре відомо, що особистість завжди входить до якої-небудь соціальної групи. У ряді випадків групові потреби домінують – бути включеним в групу, слідувати її нормам, наслідувати її учасників, протиставити себе іншим групам. На цьому ґрунті зростають різні субкультури – аристократична еліта, хіпі, металісти, рокери, скінхеди, емо, готи тощо.

Як стверджує А. Капська, девіантна поведінка також може бути описана за допомогою поняття «соціальна роль» або «соціальна функція особистості». Роль – це система сподівань відповідно поведінки людини, уявлення людини про модель власної поведінки і врешті решт поведінка відповідна до належного положення – статусу. У відповідності з цим люди можуть приймати на себе різні ролі, в тому числі і роль девіанта.

На нашу думку, соціальні теорії девіації близькі до пояснення девіантної

поведінки підлітків, які не мають однакових умов для досягнення успіху та можливості пристосування до навколишнього середовища.

Біологічні фактори.

Іншими важливими факторами, що впливають на формування девіантної поведінки, є внутрішні, біологічні умови. До таких факторів можна віднести: успадковано-генетичні особливості, вроджені якості індивіда (придбанні під час внутрішньоутробного розвитку та полог). Вони регулюють такі характеристики індивідуального буття: гендерні (статеві) розбіжності, вікові особливості, фізичну конституцію, здоров'я, стан і типологічні якості нервової системи [42, 52].

Ч. Ломброзо причинами девіантної поведінки розглядав особливості конституційної будови тіла [29, 33].

В. Шелдон пов'язував девіантну поведінку з темпераментом та соматичною будовою людини [6, 13]. Три провідних типа будови тіла: ендоморфний, мезоморфний, екторморфний – корелюють з трьома видами темпераменту: висцеротонія, соматотонія, церебротонія, їх сполучення визначає конкретний психотип [6, 69].

Евтологічний підхід Конрада Лоренцо (1903 – 1989) пояснює різні феномени людської поведінки вродженим інстинктом боротьби за існування [6, 104].

Аналізуючи біологічні теорії, ми можемо зробити висновки про те, що внутрішні біологічні процеси відіграють важливу роль у формуванні девіантної поведінки підлітків, вони визначають характер та силу реакцій на вплив довкілля лише під впливом соціального середовища. В цілому вбачається, що девіантна поведінка є підсумком складної взаємодії соціальних і біологічних факторів.

Розглянемо визначення девіантної поведінки з точки зору різних наукових підходів.

Педагогічний підхід. Під девіантною поведінкою розуміється відхилення від прийнятих в цьому соціальному середовищі, найближчому оточенні,

колективі соціально-моральних норм та культурних цінностей, порушення процесу засвоєння та відновлення норм та цінностей, а також саморозвитку та самореалізації в тому суспільстві, до якого людина належить.

Медичний підхід. Девіантна поведінка – відхилення від прийнятих в даному суспільстві норм міжособистісних взаємозв'язків: дій, вчинків, висловлювань, здійснюваних як у рамках психічного здоров'я, так і в різних формах нервово-психічної патології.

Психологічний підхід. Девіантна поведінка – відхилення від соціально-психологічних та моральних норм, представлене як помилковий зразок рішення конфлікту, який проявляється в порушенні суспільно прийнятих норм або у шкоді, причиненої суспільному благополуччю, навколишнім та собі самому [71, 248].

Девіантна поведінка (від лат. *deviation* – відхилення) – система дій і вчинків людей, соціальних груп, що суперечать соціальним нормам або визнаним у суспільстві шаблонам і стандартам поведінки [29].

Суть девіантної поведінки полягає в тому, що людина не дотримується вимог соціальної норми, вибирає відмінний від вимог норми варіант поведінки в тій чи іншій ситуації, що веде до порушення міри взаємодії особистості та суспільства, групи та суспільства, особистості та групи. В основі відхилень в поведінці переважно лежать конфлікт інтересів, цінностей, розбіжність потреб, деформація засобів їх задоволення, помилки виховання, життєві невдачі та прорахунки [29, 45].

Істотним показником девіантної поведінки виступає відхилення в ту чи іншу сторону з різною інтенсивністю і внаслідок різноманітних причин, від поведінки, яка визначається нормальною.

Девіантна поведінка має складну природу, обумовлену найрізноманітнішими чинниками, що перебувають в складній взаємодії та взаємовпливі.

Фактори ризику девіантної поведінки дітей та молоді представлені наступним чином:

Фактори ризику девіантної поведінки

Група факторів	Приклад
Соціально-економічні	зниження життєвого рівня населення, майнове розшарування суспільства, обмеження можливостей соціально схвалених способів заробітку, безробіття, доступність алкоголю та тютюну;
Соціально-педагогічні	криза інституту сім'ї, зростання кількості сімей з конфліктним та асоціальним стилем виховання, проблеми, пов'язані з навчанням, конфлікти з вчителями, низький соціальний статус підлітка в учнівському колективі, слабка система позашкільної зайнятості дітей та молоді.
Соціально-культурні	зниження морально-етичного рівня населення, поширення кримінальної субкультури, руйнація духовних цінностей, наростання неформальних молодіжних об'єднань в яких домінує культ сили, пропаганда ЗМІ негативних стереотипів поведінки.
Психологічні	акцентуації характеру, реакція емансипації, реакція групування, потяг до самоствердження, задоволення почуття цікавості, бажання виглядати дорослим, потреба змінити психічний стан в стресовій ситуації, інфантилізм, підвищений рівень тривожності.
Біологічні	порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму, вроджені психопатії, мінімальні мозкові дисфункції внаслідок органічного враження головного мозку, наслідки спадковості, вплив природного середовища.

Таким чином, можна стверджувати, що девіантна поведінка особистості – це складне явище, зумовлене сукупністю різних факторів.

Так як, феномен девіантної поведінки привертає уваги багатьох вчених, не існує загальної її класифікації. У той же час систематизації існують і використовуються в окремих дисциплінах. Умовно С. Немченко розподілив їх на 4 основні підходи: соціально-правовий, клінічний, психологічний та педагогічний.

У межах соціально-правового підходу виокремлюються соціологічний та правовий напрям.

Соціологія розглядає девіантну поведінку як соціальне явище, яке складається за кількох обставин: у залежності від масштабу виділяють масові й індивідуальні відхилення; за наслідками – негативні (викликають шкідливі наслідки, створюють небезпечні ситуації) і позитивні; за суб'єктом – відхилення конкретних осіб, неформальних груп (діяльність злочинних груп), офіційних структур, умовних соціальних груп; за об'єктом – економічні, побутові, майнові; за тривалістю – тимчасові або довготривалі; за типом порушення норми – злочинність, пияцтво, наркотизм, самогубство, проституція тощо [21, 13].

У праві під девіантною поведінкою розуміють все, що не відповідає прийнятим у цей час правовим нормам і що забороняється та карається. Провідним критерієм правової оцінки є діяльність індивіда, що загрожує суспільству. За характером суспільної небезпеки розрізняють: злочинні дії, адміністративні вчинки; громадянсько-правові делікти; дисциплінарні вчинки [12].

Клінічний підхід базується на тому, що деякі види девіантної поведінки можуть переходити з крайньої межі норми у хворобі та ставати предметом вивчення медицини. Медична класифікація базується на психопатологічному та віковому критеріях. У відповідності до них існують поведінкові порушення, які відповідають медичним діагностичним критеріям, тобто, що досягли рівня хвороби [19].

Психологічний підхід ґрунтується на виокремленні соціально-психологічних відмінностей різних видів девіантної поведінки. Психологічні

класифікації будуються на основі таких критеріїв: вид норми, що порушується; психологічна мета та її мотивація; індивідуально-стилеві характеристики поведінки.

Педагогічний підхід. Девіантна поведінка в педагогіці у більшості випадків розглядається як «дезадаптації». Остання може носити шкільний та соціальний характер.

У структуру шкільної дезадаптації. Крім таких проявів, як неуспішність у навчанні, порушення взаємовідносин, емоційні порушення, входять ще і поведінкові порушення: дисциплінарні порушення, прогули, гіперактивна поведінка, опозиційна поведінка, паління, хуліганство, крадіжки, брехня.

Ознаками більш масштабної соціальної дезадаптації у підлітковому віці можуть виступати вживання психоактивних речовин, сексуальні девіації, проституція, бродяжництво, кримінальні злочини.

Соціально-педагогічний підхід щодо класифікації девіантної поведінки синтезував усі вище перелічені теорії. В своїй роботі ми керувалися класифікацією О. Безпалько.

Залежно від способів взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших норм суспільства, девіантна поведінка поділяється на п'ять типів:

- делінквентна поведінка (порушення дисципліни, проступки, злочини);
- адиктивна поведінка (тютюнопаління, алкогольна залежність, токсикоманія, наркотична залежність, тощо);
- патохарактерологічна поведінка;
- проституція;
- суїцидальна поведінка [7, 38].

Нижче ми охарактеризуємо всі п'ять типів девіантної поведінки, але більш детально звернемо увагу до делінквентної поведінки.

В соціологічних та кримінологічних публікаціях делінквентна поведінка визначається наступним чином: «делінквентна поведінка» (від лат. delinquens – провина) – дії особи, що порушують норми громадського правопорядку,

загрожують благополуччю інших людей або суспільству взагалі та можуть бути правомірно покараними. При цьому мається на увазі як поведінка особи, що офіційно визнана злочином, так і протиправні дії, що не потрапляють під юрисдикцію суду [1; 8; 35].

У вітчизняній педагогіці і психології поняття «делінквентна поведінка» часто використовується у вузькому смислі: для позначення антигромадської поведінки та некримінальних правопорушень неповнолітніх або проміжного етапу формування протиправної поведінки дітей та підлітків (між недисциплінованою та кримінальною поведінкою).

М. Галагузова та співавтори визначають делінквентну поведінку як повторювальні асоціальні вчинки дітей та підлітків, що складаються в певний стійкий стереотип дій, котрі порушують правові норми, проте, на відміну від кримінальних вчинків, не призводять до кримінальної відповідальності через обмежену суспільну небезпечність або недосягнення дитиною віку осудності [36; 43].

Делінквентна (від лат *delinquo* – зробити провину, провинитися) поведінка – різновид девіантної поведінки, сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам [10; 29]; це така поведінка, що веде за собою карні дії.

Сучасна дослідниця О. Змановська виділяє такі ознаки правопорушень [25]:

- багаторазові, тривалі порушення не будь-яких, а найважливіших норм для певного суспільства на цей час;
- поведінка не є наслідком кризової, нестандартної ситуації, а зумовлена загальною спрямованістю особистості;
- сама поведінка супроводжується різноманітними проявами соціальної дезадаптації, викликає негативну оцінку з боку інших людей;
- поведінка не ототожнюється з психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами, хоча може з певних умов набувати патологічних форм (алкоголізм, наркоманія);
- результатом поведінки є заподіяння реальної шкоди самій особистості

чи оточуючим.

Делінквент (правопорушник) – неповнолітній з соціальними відхиленнями у поведінці, який здійснює вчинки, заборонені діючим законодавством та іншими нормативними актами; поведінка якого шкодить іншій особі чи групі людей. Це в основному психічно і фізично здоровий учень з певним негативним життєвим досвідом, деформованими соціально-етичними знаннями, нездоровими звичками та потребами, зіпсований неправильним вихованням чи асоціальним впливом певного середовища.

Всі правопорушення поділяються на проступки (провини) та злочини.

Проступок – це протиправні дії, що регулюються нормами адміністративного, цивільного, трудового та іншими галузями права.

Види проступків неповнолітніх:

- 1) агресивно-насильницька поведінка (кривдження інших, бійки, лихослів'я тощо);
- 2) корислива поведінка (здирництво, дрібні крадіжки, викрадання автотранспорту тощо);
- 3) бродяжництво.

Злочин – це протиправне, суспільно небезпечного діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права (згвалтування, вбивство, нанесення значних тілесних пошкоджень тощо).

Виокремлюють декілька типів кримінальної поведінки залежно від тяжкості злочину [35, 16]:

- злочини, що чиняться із застосуванням фізичної сили: вбивства, нанесення тілесних ушкоджень, побої, хуліганство, згвалтування та ін.;
- злочини, що чиняться з погрозами застосування фізичного насильства: здирництво, погроза фізичної розправи;
- злочини, що чиняться через психологічне насильство: шантаж, образа, обмова та ряд подібних.

Залежно від особливостей спрямованості особистості Г. Міньковським визначаються такі типи злочинної поведінки [38, 40]:

- 1) випадкова, що суперечить загальній спрямованості особистості;
- 2) ймовірна, але не відворотна з урахуванням загальної нестійкості особистісної спрямованості;
- 3) така, що відповідає антигромадській спрямованості особистості, але випадкова з боку приводу та ситуації;
- 4) така, що відповідає злочинній спрямованості особистості і передбачає пошук або створення необхідних приводів і ситуацій.

На думку В. Лютого розмежування правопорушень неповнолітніх кримінального характеру (таких, щодо якого передбачена кримінальна відповідальність) і некримінальних (відповідальність щодо яких може бути адміністративною чи дисциплінарною або обмежуватись виховними заходами) виглядає доцільним з точки зору винесення покарання. Проте визначення протиправного вчинку неповнолітнього як кримінального у багатьох випадках залежить не від суттєвих ознак (мотивація вчинку, характер нанесеної шкоди), а від випадкових або зовнішніх щодо неповнолітнього чинників, наприклад, потрапляння в поле зору правоохоронних органів, статусу сім'ї неповнолітнього, його власної репутації тощо. Кримінальні і некримінальні протиправні дії неповнолітніх відрізняються не стільки за суттю, скільки за масштабом наслідків, самими неповнолітніми часто не розрізняються (підліток веде себе звично для себе і не помічає, коли своїми діями переступає закон). Самі підлітки, які вже скоїли злочин, але не були покарані, навряд чи себе обмежують у скоєнні менш значних правопорушень або інших девіантних дій (вживання психоактивних речовин, порушення дисципліни тощо). Окрім того, перевід підлітка з категорії дрібних делінквентів до категорії неповнолітніх злочинців означає навішування на нього ще жорсткішого тавра, що ускладнює проведення з ним соціально-педагогічної роботи [35, 55].

В. Оржеховська та Т. Федорченко виділяють такі етапи скоєння правопорушень: антидисциплінарний, антигромадський, делінквентний, кримінально-насильницький [46, 45-46].

Антидисциплінарний етап характеризується порушенням дисципліни:

культури поведінки, статутів навчального закладу, різноманітних дитячих і молодіжних громадських організацій.

Другий – складає правопорушення, що поділяються на проступки (порушення нормативних актів органів влади).

Третій – правопорушення, не пов'язані зі злочинами проти особистості.

Четвертий – злісні злочини проти особистості. Після цього відбувається засвоєння найбільш брутальних форм злочинної поведінки

Найчастіше передумовою делінквентної поведінки є важковиховуваність. Термін «важкий учень», «важковиховуваний» характеризує дітей з негативним ставленням до навчання та норм моральної поведінки [25; 35; 42].

Визначення «важковиховуваний» В. Оржеховська дає таке: це категорія таких підлітків, у яких під впливом несприятливих для їхнього розвитку соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних факторів відбувається порушення моральних ставлень до навчання та норм поведінки, зниження або і втрата почуття відповідальності за свої звички [45; 46].

З точки зору медичної психології відхилення у поведінці неповнолітніх поділяють на патологічні (хворобливі) та непатологічні.

Важковиховуваними в непатологічному плані є в цілому повноцінні діти з деякими відхиленнями у фізичному здоров'ї, дещо розладною чи ослабленою нервовою системою внаслідок дій психотравмуючих факторів.

В їхній поведінці можуть спостерігатися неадекватні реакції, надмірна агресивність, лицемірство, розбещеність, озлобленість, заздрість. Найбільш характерними проявами важковиховуваності дітей є ледарство, схильність до безцільного проведення часу, безвідповідальність, неорганізованість, неухважність, емоційна нестійкість, слабка спроможність до опору негативному впливу інших.

Іншою передумовою делінквентної поведінки являється агресивність особистості. Якщо проаналізувати всю різноманітність західних концепцій, можна виділити три найбільш значущі. Перша включає теорії, в яких

агресивність трактується як вроджений інстинкт індивіда (З. Фрейд). Друга описує агресію, як поведінкову реакцію на фрустрацію. Згідно з Дж. Доллардом агресія – це захоплення, що автоматично виникає в організмі людини, а реакція на фрустрацію – спроба перебороти перешкоди на шляху до задоволення потреб, досягнення емоційної рівноваги. Третю концепцію становить теорія соціального научіння. Агресія тут – засвоєння поведінки у процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій (А. Басс, Мак Доугел). Науково обґрунтованими є характеристики видів агресивних реакцій, які виділили А. Басс і А. Дарки [7, 85].

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої людини. (Що може бути проблемою виникнення злочинності);
2. Непряма агресія спрямована через іншу людину або групу людей;
3. Роздратованість – схильність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженні (запальність, грубість);
4. Негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів;
5. образа – заздрість і ненависть до оточуючих за справжні і вигадані дії;
6. Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через словесні відповіді (погрози) [21, 46].

До однієї із форм агресії, яка може сприяти деліквентній поведінці можна віднести ворожу деструктивність або злостиво неприйнятну поведінку, що завдає болю оточуючим. Ненависть, розлюченість, бажання помсти теж можуть бути формою захисту, однак породжують багато особистих проблем і примушують страждати оточуючих. Ця форма агресії викликається і активізується частіше в результаті сильних неприємних переживань.

Слід зазначити, що у підлітків, які скоюють злочини, відсутнє почуття відповідальності, а є так званий тип асоціальної відповідальності, яка виявляється у наслідуванні норм антисоціальної поведінки. Інтегральна відповідальність характеризується орієнтацією особливості на антисуспільні норми. Ця категорія підлітків протиставляє себе суспільству, сповідує

антигуманну ідеологію, культуру, спосіб життя та своєрідний злочинний «кодекс честі». Такі неповнолітні визнають свою відповідальність тільки за те, що завдає шкоди суспільному устрою, підриває його моральні устої, правила людського співжиття. Ця відповідальність орієнтована на асоціальну референтну групу і, в основному, відповідає інтересам групи, члени якої схильні або вже порушують норми суспільного правопорядку. Вузько особиста відповідальність характеризується орієнтацією підлітка на досягнення особистих цілей. Такі підлітки не визнають свою відповідальність перед суспільством. Це, як правило, правопорушники – одинаки, або ті, хто використовує у своїх злочинних інтересах інших осіб. У більшості опитаних підлітків соціальна відповідальність ще не стала цілісною стійкою якістю особистості, що проявилась би у поведінці підлітка.

Правопорушення в сучасній соціально-педагогічній літературі вважають ознакою соціальної дезадаптації неповнолітнього, а девіантну поведінку – соціально-дезадаптованою. На думку В. Оржеховської, соціальна дезадаптація – таке пристосування школярів до соціального середовища, за якого вони набувають негативного соціального досвіду, що спричинює їх подальші протиправні вчинки [45, 16-17]. Згідно з Н. Максимовою, важковиховуваність, делінквентна і кримінальна поведінки є етапами формування соціальної дезадаптації [20, 30-31]. Л. Міщик, З. Білоусова називають соціальною дезадаптацією появу соціально несхвальних форм поведінки [39, 78].

Наступним видом девіантної поведінки є така, що передує різним видам хімічної залежності називається адиктивною поведінкою (addictive behaviour з англ. – хибна залежність, негативна пристрасть, залежна (від наркогенних засобів) поведінка [25; 27; 45; 46]. Ця поведінка виникає в результаті вживання різних груп наркогенних речовин і характеризується наявністю пов'язаних із цим проблем. При адиктивній поведінці неповнолітнього негативна пристрасть його до вживання наркогенних речовин, алкоголю ще не досягла стадій індивідуальної психічної або фізичної залежності, тобто певних стадій захворювань [7].

Наркоманія – хворобливий психічний стан, зумовлений хронічною інтоксикацією організму внаслідок зловживання наркотичними засобами, що віднесені до таких конвенцією ООН чи Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України, і характеризується психічною та фізичною залежністю від них [27].

Хворий на наркоманію (наркоман) – особа, якій у встановленому порядку медичним закладом визначений діагноз «наркоманія».

Наркотичні засоби – це рослини, сировини і речовини, природні чи синтетичні, класифіковані як такі в міжнародних конвенціях, а також інші рослини, сировина і речовини, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними і віднесені до зазначеної категорії Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я [18]

Наркотики – речовини (офіційно, в установленому порядку, включені до списку наркотичних речовин та наркотичних лікарських засобів), які виявляють специфічну дію на нервову систему та організм людини в цілому, понад усе – на розвиток певних відчуттів, особливих станів наркотичного сп'яніння та зміну свідомості [25; 27; 45].

Психотропні речовини – це будь-які природні чи синтетичні речовини і матеріали, класифіковані як такі в міжнародних конвенціях, а також інші речовини і матеріали, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними і віднесені до указаної категорії Комітетом [25; 27; 45].

Токсикоманія – захворювання, яке викликане психічною та фізичною залежністю внаслідок вживання речовин, які не включені до офіційного списку наркотиків, а також вдиханням парів речовин побутової хімії (клей, ефір, розріджувачі, аерозолі) [25; 26; 33; 35].

Алкоголізм – хвороба, що характеризується патологічною залежністю від спиртного з поступовою соціально-моральною деградацією особистості [44; 46; 53].

Всесвітня організація охорони здоров'я розглядає алкоголізм, токсикоманію та наркоманію як різновиди хімічної залежності.

Адиктивна поведінка підлітків може розвиватися двома шляхами: полісубстантним; моносубстантним [27, 42].

Етапи полісубстантної поведінки:

1. Етап перших спроб, як правило, в групі однолітків.
2. Етап пошукового полінаркотизму (проби всіх психоактивних речовин, до яких є доступ).
3. Етап фонового полінаркотизму (вибір речовини, якій надається перевага).
4. Етап групової залежності – прийом наркотику в компанії.

Етапи моносубстантної поведінки:

1. Випадкове вживання психоактивних речовин.
2. Епізодичний прийом.
3. Зловживання.
4. Групова залежність.

Проституція (від лат. *prostirutio*) – різновид девіантної поведінки, що виявляється у позашлюбних, випадкових, нерозбірливих сексуальних стосунках за плату, не заснованих на особистій симпатії чи потягу [47].

Особливості підліткової проституції:

1. Неусвідомленість власних вчинків. В переважній більшості у сексуальній поведінці підлітків домінують не матеріальні, а психологічні мотиви.
2. Одержання плати за секс-послуги не лише в грошовому еквіваленті (їжа, одяг, косметика, наркотики, випивка тощо).
3. Відсутність постійного місця для надання секспослуг (найчастіше – це машини, під'їзди, горища, та місця на запрошення клієнта).
4. Сексуальні контакти неповнолітніх в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння.
5. Шантаж та залякування підлітків розголошенням таємниці їх статевої поведінки.
6. Правовий нігілізм підлітків (вони не пов'язують себе з злочинним

світом).

7. Підвищений рівень тривожності у неповнолітніх дівчат-повій.

Самогубство (суїцид) – це навмисне позбавлення себе життя.

Суїцидальною поведінкою є внутрішні і зовнішні форми психічних актів, які спрямовуються уявленням позбавлення себе життя. Внутрішні форми суїцидальної поведінки включають до себе суїцидальні думки, уявлення, переживання, суїцидальні тенденції, які діляться на задуми і наміри. До зовнішніх форм прояву суїцидальної поведінки відносять суїцидальні спроби і завершені суїциди. Під суїцидальною спробою розуміють цілеспрямоване оперування засобами позбавлення себе життя, яке не скінчилося смертю [27].

Самогубство розглядається як процес, що включає в себе: сприймання людиною значення життя і смерті; відсутність психологічних та соціальних ресурсів; сімейні та фізичні обставини, які роблять акт самодеструкції можливим.

Відносно категорії мети відрізняють: справжні самогубства, спроби та тенденції, метою яких є позбавлення себе життя; демонстративно-шантажна суїцидальна поведінка – мета якої є лише демонстрування цього наміру; самотравмування, які зовсім не стосуються уявлення щодо смерті; нещасні випадки – небезпечні для життя дії, які спрямовані іншими цілями.

Поряд з цим, досить поширеною типологізацією девіантної поведінки є типологія Ю. Клейберг, В. Оржеховської. Згідно з цими типологіями існують моделі девіантної поведінки на особистісному, ситуаційному, оточеннєвому рівні, конфліктно-ситуаційному, невірноважено-ситуаційному, нестійкому, стійкому з негативним напрямом [29; 46]. Згідно з цими моделями девіантної поведінки розглядаємо не особистість взагалі, а її особливості, пов'язані з її соціальною роллю, диспозицією у групі.

Отже, девіантна поведінка підлітка – це така поведінка, яка відхиляється від норм (соціальних, правових, психологічних), прийнятих в суспільстві. Формування такої поведінки спричинене різними факторами: соціально-

економічними, соціально-психологічними, медичними тощо. Або ж як наслідок важковихованності, підвищеної агресивності, проблемами в сім'ї та низькій педагогічній компетентності батьків, неспроможності їх виконувати свої функції – делінквентність підлітка, правопорушення та скоєння злочину. Розгляд та вивчення різних аспектів девіантної поведінки цікавили багатьох вчених таких, як Ю. Клейберг, Е. Дюркгейм, Т. Парсон, Р. Мертон, Ч. Ломброзо, К. Лоренцо, А. Капська, О. Безпалько, В. Оржеховська, Л. Шнейдер, Н. Заверико, С. Немченко, О. Змановська, В. Лютий та інші. Як бачимо, феномен девіантної поведінки підлітків – дуже складне питання, яке потребує ретельного вивчення та комплексного підходу до корекції поведінки.

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТ ТА СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Сучасний стан корекції девіантної поведінки у педагогічній теорії та виховній практиці

Термін «корекція» використовується в різних наукових дисциплінах: соціальної педагогіки (М. Галагузова, О. Безпалько, Р. Вайнола, Н. Заверико, А. Капська); спеціальної педагогіки (С. Гончаренко, І. Підласий), корекційної педагогіки (Т. Нікуленко, І. Підласий), психології (О. Степанов та ін.), соціальної роботи (В. Курбатов, Е. Холостова) та визначається наступним чином:

- виправлення, часткове виправлення або змінення;
- виправлення, усунення, подолання недоліків чи порушень, вад психічного або фізичного розвитку [58, 60];
- виправлення (часткове або повне) вад психічного або фізичного розвитку в дітей, порушення тієї чи іншої психічної функції в дорослих [20, 45];
- активна робота практичного психолога чи інших спеціалістів, спрямована на подолання чи послаблення вад психічного або фізичного розвитку в дітей, порушення тої чи іншої психічної функції в дорослих [54, 179];
- здійснення психолого-медико-педагогічних заходів із метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку і поведінці, схильності до залежності та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи [4, 23];
- система соціально-педагогічних заходів, спрямованих на забезпечення процесу і досягнення успішного результату в соціальному розвитку особистості [59, 238].

В педагогіці корекція розглядається як [33, 188]:

- 1) формування внутрішньої потреби моральної поведінки без примусу зовні, звички приймати самостійні рішення;
- 2) розвиток моральної свідомості та моральних якостей;
- 3) виробка сталих звичок поведінки, які стають нормою;
- 4) усунення викривлених форм та негативних новоутворень, які є перепонами для повноцінного формування особистості.

Як зазначає Н. Заверико, таке активне застосування обумовлюється особливостями, з одного боку, змістовної сутності самого корекційного процесу, а з іншого – функціями та напрямками соціально-педагогічної діяльності. Автор визначає соціально-педагогічну корекцію як систему спеціальних педагогічних впливів, спрямованих на виправлення недоліків у поведінці, розвитку та соціалізації неповнолітніх [24, 65].

Необхідність у корекційно-виховній діяльності виникає у випадках відхилення в поведінці дитини, підлітка, юнака, викликаних соціумом. Корекційно-виховна діяльність спрямована, головним чином, на руйнування певних установок, цінностей, мотивів, стереотипів поведінки і формування нових з метою досягнення самореалізації особистості в суспільстві, створення сприятливих умов для подолання або послаблення негативних форм поведінки підлітка, бар'єрів ефективної адаптації особистості. За допомогою корекційно-виховної роботи вирішуються проблеми та розв'язуються конфлікти, які виникли в діадах «особистість – суспільство», «особистість і соціальне середовище», «особистість – група», «особистість – особистість». Завдяки цій діяльності відбувається руйнування раніше сформованих мотивів, цінностей, установок і т.п., здійснюване соціально-педагогічними й психологічними засобами, що проявляється в їхній підміні, зміні, переосмисленні, переоцінці, коригуючи поведінку особистості відповідно до прийнятих у соціальному оточенні та суспільстві загалом норм [24, 66].

Метою корекційно-педагогічної діяльності є не лише виправлення відхилень, які вже наявні у поведінці підлітка, а й створення передумов щодо

його подальшого розвитку, позитивної соціалізації та інтеграції в соціум, виховання позитивних якостей особистості у протилежність негативним, які є причиною девіантної поведінки. [19, 84].

Корекція девіантної поведінки має ряд переваг, для неї характерні концептуальна визначеність та відносна простота методів. Вона безпосередньо націлена на поведінкові зміни і має практичний характер. Серед інших її переваг варто підкреслити великий спектр можливостей, наочну результативність методу, короткочасність. У наш час більшість дослідників виокремлюють у структурі девіантної поведінки кілька взаємопов'язаних рівнів: мотивація, яка спонукає до поведінки; емоційні процеси, що супроводжують поведінку; саморегулювання поведінки; когнітивна переробка інформації; прояви та дії, що спостерігаються зовні. Порушення у цих підсистемах виступають причинами девіантної поведінки особистості та визначають спрямованість колекційного впливу. Основними підсистемами девіантної поведінки є: девіантна мотивація, емоційні проблеми та труднощі саморегуляції, негативно-девіантний соціальний досвід [35, 42].

Девіантна мотивація – це цінності, потреби, переконання, особистісні смисли – все, що має відношення до людини та спонукає її до девіантної діяльності. Крім того, девіантна поведінка має зв'язок з дефіцитом вищих смислоутворюючих та життєстверджуючих цінностей, пов'язаною з кризою особистості.

Емоційні проблеми та труднощі саморегуляції. Девіантна поведінка, як правило, супроводжується негативними емоціями та емоційними розладами. Ці розлади породжують труднощі в саморегуляції. Порушення також негативно впливають на визначення мети, планування, оцінку та самоконтроль. Саморегуляція може бути порушена у наслідок особистісних особливостей, таких, як нерозвинута мовленнєва регуляція, низька рефлексивність, низька самооцінка.

Негативно-девіантний соціальний досвід – це дезадаптивні поведінкові стереотипи (звички, навички), когнітивні викривлення та дефіцити, що

підкріплені соціальними умовами.

Більш конкретними завданнями корекції девіантної поведінки можуть бути:

- усунення дефіциту у поведінкових репертуарах;
- посилення адаптивної поведінки;
- послаблення або усунення негативної поведінки;
- розвиток здібності розслаблюватися;
- розвиток здібності самоствердження;
- розвиток здібностей саморегулювання.

Іншим важливим моментом дослідники вважають методи корекції девіантної поведінки, серед них: стимулювання мотиваційних змін поведінки; корекція емоційних порушень; методи саморегуляції; методи когнітивного переструктурування; методи погашення небажаної поведінки; методи формування позитивної поведінки [24; 42]

Деякі дослідники виокремлюють 4 групи методів корекції девіантної поведінки: руйнування негативного типу характеру; метод «вибуху» та реконструкції характеру; методи перебудови емоційної сфери і самоусвідомлення, методи перебудови життєвого досвіду, методи попередження негативної та стимулювання позитивної поведінки [42, 64].

У залежності від характеру діагностики та направленості корекції Д. Ельконін запропонував розрізняти дві форми корекції: симптоматичну корекцію, що спрямована на симптоми відхилень у розвитку; корекцію каузальну, що спрямована на джерело та причини відхилень у розвитку [5, 56].

Корекційна допомога, потребує значних зусиль фахівців, матеріальних та організаційних витрат, спеціальних методів та методик, технік та процедур та визнається авторами як найбільш результативна та перспективна.

На думку А. Кочетова [31, 73] корекція виконує такі функції:

- відновлення (відтворення тих позитивних якостей, які переважали в підлітка до появи педагогічної занедбаності, важковиховуваності, девіантної поведінки тощо). Ця ж функція спрямована на звернення до пам'яті підлітка

про його добрі справи;

- компенсування (формування в підлітка прагнення компенсувати той чи інший недолік участю в діяльності, яка його захоплює (спорт, праця, музика, мистецтво, спілкування, допомога іншим тощо);

- стимулювання (спрямована на активізацію позитивної суспільно-корисної діяльності підлітка) здійснюється завдяки схваленню або осуду його дій, тобто демонструє небайдуже емоційне ставлення до особистості підлітка, до його вчинків;

- виправлення (заміна негативних властивостей, якостей підлітка на позитивні) передбачає застосування різноманітних прийомів та методів корекції поведінки.

Соціально-педагогічна корекція здійснюється на загальному позитивному фоні взаємодії соціального середовища з підлітком у таких напрямках: корекція взаємодії підлітка і середовища; корекція соціальних наслідків психологічної проблеми, погіршення матеріального становища, біхевіоральних проблем; корекція взаємовідносин у ситуації конфлікту з батьками, вчителями, однолітками [24, 67].

Організація корекційно-педагогічної роботи з підлітками, що потребують особливої уваги, передбачає врахування цілої низки принципів, а саме:

- поваги до особистості дитини в поєднанні з вимогливістю до неї;
- опори на позитивне в дитині;
- гуманістичної спрямованості корекційних дій;
- системності, врахування індивідуальних та вікових особливостей, комплексного застосування корекційних методів та прийомів;
- інтеграції зусиль близького соціального оточення дитини.

С. Немченко виділяє наступні принципи корекції девіантної поведінки підлітків: принцип цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій; принцип особистісно-розвивального спілкування; принцип використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості; принцип систематичного аналізу підлітком власних і чужих

вчинків.

Як бачимо, на сучасному етапі розвитку проблеми корекції девіантної поведінки існують деякі розбіжності у визначенні методів корекції; не має єдиної технології роботи, що пояснюється характером проблеми та ситуації.

Суб'єктами соціально-педагогічної роботи з підлітками правопорушниками виступають соціальні інститути на всіх рівнях соціалізації. В попередженні та корекції девіантної поведінки підлітків, які стоять на обліку в Кримінальній поліції у справах дітей, важливу роль відіграють сім'я, школа або інший навчальний заклад та кримінальна поліція у справах дітей.

В руслі нашого дослідження розглянемо детальніше зміст роботи Кримінальної поліції у справах дітей з підлітками правопорушниками.

Згідно до Постанови Кабінету міністрів України кримінальна поліція у справах дітей створюється з метою профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли 18-річного віку, і включається до кримінальної поліції системи МВС України. До основних завдань її діяльності відносяться:

- 1) робота, пов'язана із запобіганням правопорушенням дітей;
- 2) виявлення, припинення та розкриття злочинів, вчинених дітьми;
- 3) досудова підготовка матеріалів про правопорушення, чинені дітьми, дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством;
- 4) розшук дітей, які залишили сім'ї, навчально-виховні заклади та спеціальні установи для дітей;
- 5) розгляд в межах своєї компетенції заяви і повідомляти про правопорушення, вчинені дітьми;
- 6) виявлення причини та умов, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми, вживання в межах своєї компетенції заходів до їх усунення, участь у правовому вихованні дітей;
- 7) повернення підлітків до місць постійного проживання, навчання або направляє їх до спеціальних установ для дітей протягом не більш як восьми годин з моменту виявлення дітей, яких було підкинуто або які заблукали чи

залишили сім'ю, навчально-виховні заклади;

8) профілактичний облік дітей: звільнених з місць позбавлення волі; засуджених, але стосовно яких виконання вироку про позбавлення волі відстрочено, а також засуджених умовно або до виправних робіт; обвинувачуваних у вчиненні злочинів і не взятих під варту в період попереднього слідства; які вчинили злочин, але звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із застосуванням заходів громадського впливу, акта про амністію, до яких застосовано примусові заходи виховного характеру, а також тих, які вчинили суспільно небезпечні дії до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність; звільнених із спеціальних навчально-виховних закладів; яким лікувальними закладами встановлений діагноз «наркоманія»;

9) здійснення заходів соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк Закон

Як бачимо, відділ кримінальної поліції у справах дітей профілюється більш на профілактиці правопорушень та інших проявів девіантної поведінки. Всі зусилля кадрових одиниць відділу спрямовані на попередження, виявлення та розкриття протиправної поведінки, тому корекцією поведінки там взагалі не займаються. Але потрібно віддати належне контролю за поведінкою правопорушника працівниками цього відділу.

2.2. Програма соціально-педагогічної корекції девіантної поведінки підлітків

Корекційна робота реалізується через кілька етапів:

- 1) діагностичний;
- 2) етап планування подальших дій, розробка корекційної програми;
- 3) практичний (реалізація програми);
- 4) оцінка та аналіз отриманих результатів.

На першому етапі корекційної роботи ми виявили особливості поведінки підлітка, умови соціального розвитку, особливості взаєностосунків з батьками, психологічні особливості підлітка; реальний стан проблеми та його передумови. До чинників девіантної поведінки підлітка ми віднесли такі, як неблагополуччя в сім'ї, низький виховний потенціал родини, негативний вплив однолітків (субкультура) та психологічні особливості підлітка. Розроблена в ході дослідження корекційна програма девіантної поведінки підлітків, мала відповідати цим чинникам та забезпечити їх усунення.

Для дослідження особливостей поведінки підлітка було здійснено: оцінку психологічних якостей та особливості життєдіяльності і взаємовідносин досліджуваного з сім'єю та однолітками.

Соціально-психологічні особливості підлітка, який перебуває на обліку в Кримінальній поліції у справах дітей.

Для конкретизації завдань корекційної роботи девіантної поведінки підлітка нами був зроблений аналіз специфічних, пов'язаних із особистістю, способом життя та соціальною ситуацією розвитку, чинників, що впливають на формування поведінки підлітка.

Під час діагностики використовували такі методи збору інформації, як бесіда, опитування, анкетування, спостереження, психодіагностичні методики Баса Дарки для діагностування агресії, модифікований опитувальник для ідентифікації типів акцентуацій характеру у підлітків О. Лічко – С. Подмазін, анкета взаємовідносин з батьками (додаток А).

Через неможливість організації експериментальної групи ми працювали з одним підлітком правопорушником С. 16 років, який перебував на обліку вже 9 міс. Протягом першої зустрічі з неповнолітнім проводилось опитування за встановленим переліком запитань, що стосувалися ситуації його життєдіяльності в сім'ї, навчальному закладі, особливостей взаємовідносин з батьками та однолітками, спрямованості інтересів та цінностей неповнолітнього, його самооцінки, життєвих планів, особливостям способу життя. Під час наступних двох зустрічей підлітку пропонувалося пройти

тестування за методиками Баса-Дарки для діагностування агресії, модифікований опитувальник для ідентифікації типів акцентуацій характеру у підлітків (О. Лічко – С. Подмазін) та заповнити анкету «Ти і твої батьки». Результати проведених методик показали рівень агресивності та ворожості підлітка, акцентуації його характеру та емоційну складову взаємовідносин зі значимими особами його соціального оточення та проблеми цих взаємовідносин.

Підліток засуджений за скоєний груповий напад та крадіжку особового майна (мобільний телефон) з нанесенням тілесних ушкоджень. На запитання мети злочину конкретно відповісти не може, вказує на те, що під натиском однолітків не зміг зупинитися. Події пам'ятає дуже смутно. Працівники відділу у справах дітей стверджують, що повторних злочинів за підлітком не спостерігається, відмічатися до відділу приходять регулярно.

Соціальна ситуація розвитку. Підліток проживає з батьками та молодшим братом. Батько працює, мати не має постійного місця роботи, схильна до вживання алкоголю, участі у вихованні дітей майже не приймає. Фінансової додаткової підтримки з боку батьків не має. За результатами анкетування можна стверджувати, що в сім'ї неналагоджений побут, відсутній режим праці та відпочинку, порушуються норми харчування (зазвичай він харчується сам на свої кошти). Також для сім'ї характерні конфліктні стосунки, застосування фізичних покарань. Такі умови життєдіяльності сім'ї провокують правопорушення підлітка та визивають підвищену агресивність з його боку.

Підліток навчається в училищі. До навчання ставиться відповідально, але особливих успіхів у навчанні не спостерігається. Взаємовідносини з педагогами та майстрами можна характеризувати як достатньо нейтральні. Спілкування з одногрупниками обмежується завданнями навчання.

Соціально корисну активність підліток не проявляє.

Вільний час проводить з друзями на вулиці. Ідентифікує себе як рок-

неформала: носить одяг із специфічними атрибутами культури, відповідну зачіску, аксесуари.

До дорослих ставиться з недовірою та підозріливістю, але водночас має авторитет серед працівників поліції.

Психологічні особливості. Згідно з результатами тестування щодо виявлення акцентуацій характеру підлітка О. Лічко – С. Подмазін для нього характерні бурхливі зміни настрою: від оптимістичності та енергії, готовності діяти до повної апатії та ненависті, агресії та злості. Бажання спілкування з новими та цікавими людьми змінюється ворожістю та підозріливістю, іноді навіть замкнутістю. Це свідчить про своєрідну циклічність характеру. Підліток вразливий до корінної зміни життєвих стереотипів, втрати друзів і близьких. Невдачі та критика інших його менш турбують, ніж конфлікт з близькими друзями. Можна говорити про те, що часто підліток керується бажанням належати до певної групи однолітків. Але разом з тим він рішуче пориває зв'язки з тими, хто не поділяє його думки, образливо критикує та принижує його.

При виборі та опануванні профільного чи професійного навчання підліток надає перевагу колективам і керівникам з рисами уважних, доброзичливих, відповідаючих за свої слова та дії.

Для підлітка характерна слабка воля, яка виявляється у навчанні, виконанні обов'язків, досягненні цілей, що стоять перед ним. Він не виявляє особливої наполегливості, швидше пливе за течією, приєднуючись до більш активних, ініціативних однолітків. У нього недостатня спроможність гальмувати свої потяги, утримуватися від задоволення раптово виниклого бажання тощо.

Зазвичай підліток живе за принципом «як до мене, так і я до інших». Легко піддається провокаціям, дратується. За результатами опитування Баса-Дарки для діагностики агресивності вороже ставлення до інших та прояви агресивної поведінки перевищують норму. Це можна побачити на рисунку 2.1.

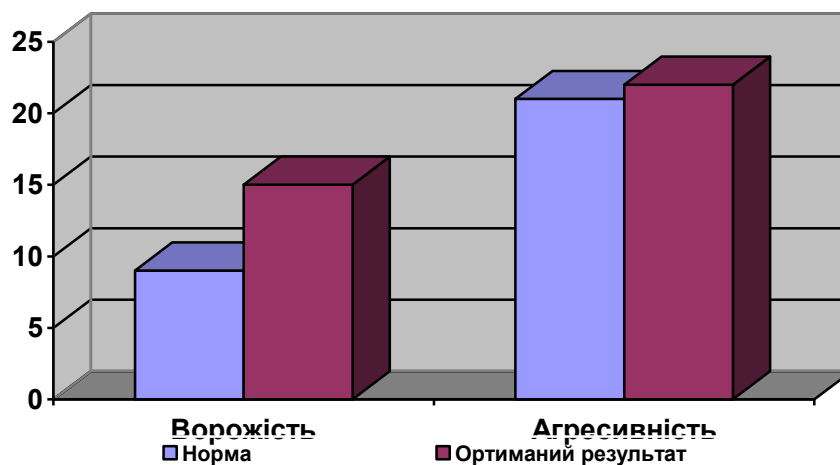

Рисунок 2.1. – Результати тестування агресивності Баса-Дарки

В результаті проведеного дослідження можна стверджувати, що підліток має велику кількість особистісних проблем, пов'язаних із сім'єю, навчанням, невмінням ефективно взаємодіяти з оточуючими, несформованістю цінностей здорового способу життя та з особистісною невизначеністю. Отже, корекції підлягають наступні сфери життєдіяльності підлітка:

- емоційно-вольова сфера;
- взаємини з батьками;
- навички поведінки та спосіб життя підлітка.

Зміст та сутність корекційної програми.

Корекція девіантної поведінки підлітка, який перебуває на обліку в Кримінальній поліції у справах дітей буде ефективною за умови формування так званого виховного простору. Під виховним простором маємо на увазі взаємозв'язок всіх соціальних інститутів, з якими взаємодіє неповнолітній. Для нього характерна тісна співпраця, активізація ресурсів сім'ї, навчального закладу, Кримінальної поліції у справах дітей, соціальних служб та громадських організацій, спрямована на позитивні зміни в поведінці підлітка.

Корекцією поведінки необхідно займатися, перш ніж підліток скоїть злочин, у школі, в сім'ї. Після того, як підліток був поставлений на облік за скоєний злочин, працівники поліції повинні налагодити взаємозв'язок з сім'єю підлітка, відвідати навчальний заклад, провести роз'яснювальні бесіди,

контролювати поведінку підлітка.

Перш ніж представити корекційну програму слід зазначити, що в організації та реалізації її брали участь такі соціальні інститути як відділ Кримінальної поліції у справах дітей, спортивний клуб тайського боксу «Скорпіон».

Мета: зниження рівня девіантної поведінки підлітка.

Об'єкт: підліток, який стоїть на обліку.

Предмет корекції: девіантна поведінка підлітка.

Завдання:

1. зменшити рівень агресивності підлітка;
2. сприяти розвитку самоконтролю та уваги;
3. сформуванню навички ефективного спілкування та асертивної поведінки;
4. навчити навичкам прогнозування та планування майбутнього;
5. сприяти розвитку здорового способу життя.

Принципи: принцип цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій; принцип особистісно розвивального спілкування; принцип використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості; принцип орієнтації на позитив у поведінці та характері підлітка; принцип соціальної загартованості підлітка з девіантною поведінкою (включення підлітка до ситуацій, які потребують вольових зусиль щодо подолання негативного впливу соціуму, відпрацювання визначених способів такого подолання, які відповідають індивідуальним особливостям людини, вироблення соціального імунітету, стресостійкості, рефлексивної позиції); принцип соціальної адекватності виховання (відповідність змісту і засобів виховання соціальній ситуації, під час якої проходить корекційна робота з девіантною поведінкою).

Методи: соціологічні (бесіда, опитування, спостереження), педагогічні (переконання, вимоги та вправи, виховні ситуації, організації дозвілля), психологічні (раціоналізація, консультування), психодіагностичні (тести).

Форми роботи: організація дозвілля, вправи, бесіди.

Суб'єкти корекційної діяльності: підліток, соціальний педагог, батьки неповнолітнього, працівники відділу у справах дітей.

Тривалість реалізації програми: 3 міс..

Частота зустрічей: раз на тиждень по 1 годині, загальна кількість зустрічей – 12.

Результат: переорієнтація підлітка на соціально прийнятті форми поведінки.

Зміст роботи реалізується за такими напрямками:

- 1) роботу з сім'єю підлітка;
- 2) роботу з найближчим оточенням;
- 3) індивідуальну соціально-психологічну роботу.

За ідеальною ситуацією робота з сім'єю підлітка передбачає тісну співпрацю щодо корекції девіантної поведінки підлітка, підтримку та сприяння нової поведінці, підвищення виховного потенціалу родини; здобуття навиків спілкування в сім'ї та вирішення проблем. При побудові взаємозв'язків із сім'єю підлітка необхідно враховувати соціально-економічні, соціально-педагогічні, соціально-психологічні та медико-біологічні фактори ризику в різних типах сімей:

- низький прибуток і постійний брак грошей викликають напруженість, пов'язану з незадоволеністю основних потреб членів сім'ї;
- безробіття або тимчасова робота, низький трудовий статус;
- велика, багатодітна сім'я;
- неповна сім'я;
- низький рівень психолого-педагогічної культури батьків, їх соціальних навичок;
- негативне ставлення батьків до навколишніх і неадекватні соціальні очікування по відношенню до дитини;
- різноманітні проблеми зі здоров'ям: інвалідність, психічні хвороби батьків тощо.

Основними завданнями корекційної роботи з сім'єю можуть бути: сприяння всім членам сім'ї у розв'язанні їхніх проблем; усвідомлення батьками причин агресивності підлітка і бажання допомогти; перебудова стосунків батьків і дітей; навчання навичкам ефективної взаємодії між членами сім'ї тощо.

Корекційну роботу з батьками можна реалізовувати через бесіди, консультації, інтерактивні вправи та завдання, залучення батьків до участі у різних комісіях з приводу навчання дитини.

Під час встановлення контакту з сім'єю підлітка останні прямо відповіли, що ця проблема їх не цікавить, займатися вирішенням її вони не збираються та співпрацювати з нами вони не бажають. Тому в цьому напрямку нам вдалося лише відвідувати сім'ю раз на тиждень з працівниками поліції задля контролю та констатування ситуації.

Корекційна робота з найближчим оточенням підлітка пов'язана із зменшенням негативного впливу, що сприяє формуванню девіантної поведінки; створенням умов самореалізації та індивідуального розвитку. Для зміни оточення та вилучення підлітка з певної групи ми організували відвідування підлітком спортивного клубу «Скорпіон» два рази на тиждень. Позналили з тренером з тайського боксу, який взяв підлітка під свою опіку. Заняття тайським боксом мали на меті вирішення таких завдань, як зменшення рівня агресивності, її сублімація та вивільнення через фізичне навантаження; розвиток самоконтролю та уваги; залучення до здорового способу життя; зниження негативного впливу однолітків через організацію дозвілля підлітка.

Індивідуальний соціально-психологічний напрямок корекційної роботи передбачає корекцію емоційно-вольової та поведінкової сфери, спрямовану на формування навичок ефективної взаємодії з оточуючими, планування та відповідальної поведінки. Індивідуальні заняття мусять допомогти підлітку: одержати емоційну підтримку від соціального педагога, тренера, що призводить до відчуття власної цінності, зростання відкритості, впевненості в собі, активності та спонтанності; пережити ті почуття, які він часто відчуває в

реальному житті, відтворити ті емоційні ситуації, які були у нього в дійсності і з якими раніше він не міг упоратися; пережити неадекватність деяких своїх емоційних реакцій (почуття тривоги, страху, роздратованості, невпевненості, імпульсивності, невитриманості тощо); навчитися стримувати та переводити в інше русло свою агресію; розкрити свої проблеми з відповідними їм переживаннями (часто раніше прихованими від самого себе чи спотвореними); модифікувати спосіб переживання, емоційного реагування, сприйняття себе самого і своїх стосунків з іншими; провести емоційну корекцію своїх ставлень.

В результаті реалізації програми підліток мусить побачити власні неадекватні поведінкові стереотипи; набути навички більш широкого, глибокого й вільного спілкування; здолати неадекватні форми поведінки, пов'язані з уникненням суб'єктивно складних ситуацій; розвивати форми поведінки, пов'язані з високою саморегуляцією, самоконтролем, впевненістю в собі і своїх силах, відповідальністю і самостійністю; закріпити нові форми поведінки, зокрема ті, що сприятимуть адекватній адаптації, високій емоційній стійкості та функціонуванню в реальному житті.

Завдання корекційної роботи цього напрямку були досягнуті через реалізацію спеціально розроблених занять на протязі кількох місяців.

Заняття 1. «Навички спілкування».

На початку заняття необхідно провести бесіду щодо процесу спілкування, наприклад:

«Спілкування – один із найважливіших процесів в житті людини, це процес розвитку контактів між людьми. Саме в спілкуванні ми можемо здобути необхідні знання й дізнатися про досвід інших людей. Спілкуючись, ми можемо реалізувати свої мрії й досягти мети, тобто тільки в процесі спілкування людина стає особистістю. Тому, дуже важливо щоб цей процес був ефективний. Для того, щоб набути навички ефективного спілкування ми будемо виконувати з тобою кілька неважких вправ на протязі двох тижнів».

Вправа 1. «Якості й уміння, необхідні для ефективного спілкування».

Мета: з'ясувати як уявляє учасник необхідні для ефективного спілкування

якості й уміння особистості.

Підлітку пропонується уявити людину, яка вміє ефективно спілкуватися. Самостійно скласти і записати на аркуші список якостей та вмінь, які на його погляд, необхідні людині для ефективного спілкування. Після цього він зачитує та аргументує свої записи, бажано з наведенням прикладів.

Вправа 2. «Вислухай – поверни».

Мета: тренування навичок слухання та партнерської взаємодії.

Підлітку пропонується протягом кількох хвилин розповідати щось соціальному педагогу про себе. Потім усе почує педагог повертає підлітку на протязі двох хвилин. Після цього вони міняються ролями. Закінчується вправа обговоренням: чи вистачило часу на розповідь; що було легше – слухати чи відтворювати інформацію; що ви відчували під час вправи тощо.

Вправа 3. «Різновиди поведінки», інформаційне повідомлення.

Мета: ознайомити підлітка з різними моделями поведінки.

«Існують три моделі поведінки: пасивна, агресивна, асертивна. При пасивній поведінці люди поводяться так: не відстоюють особисті інтереси, думки та переконання; дозволяють постійне домінування бажань і думок інших над власними переконаннями та потребами; розповідають про свої потреби невпевнено, із почуттям провини перед іншими; дозволяють іншим приймати за себе рішення; бояться розчарувати інших, часто вибачаються; почуваються безпорадними, безпомічними; уникають конфліктів; не вміють просити, твердо казати «Ні!»; часто мовчать або розмовляють тихим голосом; мовлення не чітке; використовують фрази: «Яне знаю...», «Якщо це тебе не обтяжить...», «Роби як ти хочеш...»; часто відповідають односкладно: «Так», «Ні», «Не знаю».

Вони ніби кажуть: «Ви можете не звертати на мене уваги. Мої думки, почуття, потреби менш важливі, ніж ваші. Я проявляюсь, коли роблю щось для інших».

Що за цим: «Турбуйся про мене, приймай рішення за мене. Чи будеш ти до мене добре ставитись, якщо я буду відповідальним? Я повинен захищати

тебе від прикрощів».

Мета: заспокоїти інших, уникнути конфліктів і неприємностей будь-якою ціною.

Вигода невпевненої поведінки:

Таким людям симпатизують, їх рідко звинувачують у якихось невдачах. Інші турбуються про них, захищають їх, а вони мають менше конфліктів.

Негативні результати:

Люди підпорядковують себе іншим і намагаються подати себе так, щоб сподобатись; інші висувають до них свої вимоги, і стосунки розвиваються не так, як хотілося б – вона відчуває дискомфорт. Постійно придушуючи свої почуття, людина стає не спроможною висловити повною мірою й позитивні емоції – любов, повагу, симпатію.

Люди з агресивною поведінкою: відстоюють свої думки, переконання, почуття, порушуючи права інших; поводяться зверхньо, принижують гідність інших; люблять хвалити себе; при спілкуванні тиснуть на співрозмовника «Мені дуже потрібно...», «Тільки ти це зможеш...», «Я хочу щоб ти...»; вміють просити і після відмови не відходять, а продовжують наполягати на своєму; під час спілкування можуть близько підходити до партнера, торкатися його, штовхатися, указувати пальцем, зверхньо поплескувати по плечу; настирливо розглядають інших – дивляться в упор; говорять насмішкувато, зухвало; погрожують: «Якщо ти не прийдеш...», «Ти б краще дивився...»; принижують: «Ти ще дитинка...», «Не будь занудою...»; часто оцінюють та наказують: «Ти повинен...», «Добре зробив...»; беззаперечно висловлюються проти певних груп людей: «Відмінники – всі мамині діти», «Дівчата – підлабузниці» тощо.

Вони ніби кажуть: «Я так думаю, я так хочу, я так відчуваю, і мене не хвилює твоя думка».

Що за цим: «Я підкорю тебе, поки ти не підкорив мене. Я буду першим!».

Мета: домінувати, вигравати, наказувати, змушувати інших програвати, щось втрачати.

Вигода агресивної поведінки:

За людей з агресивною поведінкою часто щось роблять інші; хід подій складається саме так, як вони хочуть, бо вони контролюють ситуацію; успішні в ситуаціях, які вимагають боротьби, суперництва.

Негативні результати:

За агресивної поведінки люди мають багато ворогів, що спричиняє у них появу страху; бажання домінувати й керувати людьми потребує багато енергії, відчувається постійне напруження; стосунки з товаришами пов'язані здебільшого з негативними почуттями, непостійні; часто виникають суперечки.

Асертивна поведінка – модель поведінки, що передбачає відкрите висловлювання своїх думок, почуттів і переконань без приниження почуттів і поглядів співрозмовника. Вона ґрунтується на власній гідності й повазі до себе та готовності виголосити і захистити власні права і одночасно визнавати права інших на це.

Люди з асертивною поведінкою поводяться наступним чином: виражають свої думки, переконання та почуття прямо та відкрито, поважаючи права інших; не прагнуть когось підкорювати чи змінювати – приймають людину такою, якою вона є; готові обговорювати конфліктні ситуації, співпрацювати, іти на компроміс; не перекладають відповідальність на інших; вміють прямо про щось просити; якщо їм відмовляють можуть бути розчаровані, ображені, але розуміють, що інші мають на це право; говорять спокійним голосом, дивляться у очі; використовують вислови: «Я вважаю». «Я хочу...»; вміють говорити «Ні» тощо.

Вони ніби кажуть: «Я так думаю. Я так відчуваю. Я так бачу ситуацію. А ти? Якщо наші уявлення та інтереси не збігаються, я готовий їх обговорювати. Я готовий до компромісу».

Що за цим: «Я не дозволю взяти перевагу наді мною і не буду намагатися підкорити й змінити тебе, бо хочу, що б ти був тим, ким є».

Мета: спілкуватись вільно, як дорослий з дорослим.

Негативні наслідки: людей, що спілкуються асертивно інші можуть вважати «задаваками» та «зарозумілими».

Вигода: такі люди викликають повагу інших людей; їхня самооцінка зростає, вони вміють досягати того, чого прагнуть, відстоюють свої права; вони вміють виразити негативні почуття, не ображаючи інших.

Заняття 2. Продовження теми «Спілкування».

Вправа 1. «Прийоми асертивної поведінки».

Мета: формування уявлення про прийоми асертивної поведінки.

Гідна відмова – це відверта, пряма відмова без обговорення, можливе пояснення причин: крок 1 – сказати «Ні»; крок 2 – сказати, що саме ви не зможете зробити, крок 3 – пояснити причини такого рішення, виходячи з власних планів, бажання, потреб і прав. Наприклад: «Ні, я не піду з тобою на вечірку сьогодні. Я обіцяв сестрі, що піду з нею в кіно».

Заміна оцінювання на думку: крок 1 – говоримо, що ми відчуваємо у зв'язку з почутим про себе («Я вражений» або «Мені прикро»); крок 2 – підтверджуємо розуміння того, що думка іншої особи є саме такою. Наприклад: «Я розумію, що ваша думка про мене є такою»; крок 3 – даємо оцінку самому собі в обговорювальній сфері. «Я вважаю, що я відповідальна людина».

Пошук критики: кажемо, що відчуваємо, даємо знати, що ми розуміємо, про що говорить інша особа, перепитуємо: «Що конкретно вам не подобається в моїй роботі?»

Вираження негативних почуттів і думок: По-перше, якщо чиясь поведінка нам перешкоджає, звертаємо його увагу на це і просимо змінити поведінку. Наприклад: «Ви кричите. Перестаньте, будь ласка, це заважає мені зрозуміти, що ви говорите». По-друге, якщо поведінка особи не змінюється, виражаємо своє роздратування і вдруге наголошуємо на проханні змінити поведінку: «Мене нервує те, що ви і далі кричите. Перестаньте, будь ласка». Якщо особа все одно не реагує, інформуємо її про свій намір, якщо вона і надалі поводитиметься так само: «Якщо ви не перестанете кричати, ми не будемо більше розмовляти». В четверте, якщо ситуація не змінюється, приводимо в дію свій намір.

Вправа 2. «Ситуативні вправи».

Мета: закріплення знань про моделі поведінки.

Підлітку пропонуються в декількох ситуаціях визначити які відповіді характеризують ту чи іншу модель поведінки.

Ситуація 1. Оксана зустрічається з Сергієм, але він багато і часто палить. Оксані неприємно дихати димом, і вона вирішила сказати Сергію про це.

Варіанти відповідей:

1) «Мені не подобається дихати димом. Не пали, будь ласка, поруч зі мною»;

2) «Чому ти так багато палиш? Адже це шкідливо. Перестань палити, якщо хочеш, щоб ми зустрічались»;

3) «Знаєш, я недавно хворіла, і тому в мене болить горло, коли я дихаю димом. Ти не міг би не палити в моїй присутності?».

Ситуація 2. Ліля запросила Олену на день народження, де зібралися незнайомі хлопці та дівчата. Деякі з юнаків – того самого віку що й дівчата, а деякі – старші. Вони принесли з собою вино й запропонували Олені і Лілі. Ліля випила бокал, а Олена ніколи раніше не пила так багато вина. Якось, спробувавши трохи, вона відчула легке сп'яніння і зараз не хоче пити.

Варіанти відповідей:

1) «Дякую, але мені треба зараз зателефонувати», - і виходить з кімнати;

2) «Дякую, я не хочу вина»;

3) «Ліля, не пий тієї гиготи. Я п'ю лише гарне вино».

Прикінцеве слово «Все залежить від тебе».

«Давним-давно жив у Китаї дуже розумний, але дуже пихатий мандарин (знатний вельможа). Весь день його складався з примірок багатого вбрання та розмов з підданими про свій розум. Так минали дні за днями, роки за роками... Аж ось пройшов по всій країні поголос, що неподалік від кордону з'явився мудрець, розумніший від усіх на світі. Дійшов той поголос і до нашого мандарина. Дуже розлютився він: хто може називати якогось там ченця найрозумнішою людиною у світі!? Але вигляду про своє обурення не подав, а запросив мудреця до себе у палац. Сам же задумав обдурити ченця: «Я візьму в

руки метелика, сховаю його за спиною і запитаю, що в мене в руках – живе чи мертве. І якщо чернець скаже, що живе – я роздушу метелика, а якщо – мертве – я випущу його»...

І ось настав день зустрічі. У пишній залі зібралося багато люду, всім кортіло подивитися на «двобій» найрозумніших людей у світі. Мандарин сидів на великому троні, тримав за спиною метелика і з нетерпінням чекав приходу ченця. Аж ось двері відчинилися, і у залу ввійшов невисокий худорлявий чоловік. Він підійшов до мандарина, привітався і сказав, що готовий відповісти на будь-яке його запитання. І тоді, зло посміхаючись, мандарин запитав: «Скажи-но мені, що я тримаю в руках – живе чи мертве?». Мудрець трохи подумав, усміхнувся і відповів: «Усе в твоїх руках!». Збентежений мандарин випустив метелика з рук, і той полетів на волю, радісно тріпочучи своїми яскравими крильцями.

Отже, лише від тебе залежить чи буде твоя взаємодія з іншою живою людиною яскравою, плідною, чи навпаки.

Заняття 3. «Прийняття рішень та їх наслідки». Заняття спрямоване на формування навичок прийняття рішень та бачення їх можливих наслідків.

Вправа 1. «Я приймаю рішення».

Мета: ознайомити підлітка зі схемою прийняття відповідальних рішень.

«Ми з тобою знаємо, як важливо приймати правильні рішення. А чи вміємо ми це робити? Чи вчилися вони цьому де-небудь? Найчастіше, ми вчимося приймати рішення поволі, з плином життя, методом спроб і помилок. Але чи ефективно це? Як свідчить практика, не дуже. Тому, сьогодні ми розглянемо метод прийняття рішень та потренуємося визначати їх наслідки.

Отже, метод прийняття рішень складається з п'яти етапів.

Перший: перед прийняттям рішення необхідно усвідомити, що від тебе вимагає ситуація. А ситуацій, які потребують вибору, безліч: піти на заняття сьогодні чи ні, чи дружити з цим хлопцем, чи закурити цигарку, коли тобі пропонують друзі?..

Другий: збір якомога повнішої інформації про ситуацію. Це можуть бути

спогади про те, як діяв в такій ситуації твій знайомий чи розпитати інших людей.

Третій: на основі усвідомленої інформації формулювання як мінімум трьох варіантів рішень (чим більше – тим краще).

Четвертий: розібратись, які наслідки того чи іншого варіанту рішення будуть позитивними, а які – негативними. І так для кожного з варіантів.

П'ятий крок: саме прийняття рішення.

Вправа 2. «Аналіз ситуацій та прийняття рішень».

Мета: розвивати уміння аналізувати ситуації за схемою.

Підлітку пропонується згадати три ситуації, які потребували вирішення, проаналізувати їх за схемою, окреслити можливі наслідки та прийняти рішення.

Після виконання вправ доречно обговорити з підлітком, що дало йому їх виконання, чи можливе використання методу прийняття рішення в його повсякденному житті. Також можливе домашнє завдання: намагатися приймати рішення за цим методом, усвідомлюючи їх наслідки.

Заняття 4. «Право на відповідальність за свою поведінку».

Мета: формування навичок самоусвідомлення, самовизначення, відповідати за свої вчинки та дії, підвищення рівня життєвого оптимізму.

Вправа 1: «У чому мені пощастило в цьому житті».

Мета вправи: підвищення рівня життєвого оптимізму, створення гарного настрою на роботу.

Вступне слово:

«Ти маєш право судити про свою поведінку, думки й емоції і несеш відповідальність за наслідки. Психологи, що займаються проблемами морального дозрівання особистості, виділяють кілька рівнів моральної поведінки. Якщо людина поводить себе порядно лише з тієї причини, що за ним спостерігають, то він знаходиться на нижчій сходинці морального розвитку. Якщо ж він поводить себе морально «без контролю», то його поведінка оцінюється по максимуму. Один з маніпулятивних постулатів твердить, що людина не може неупереджено судити про самого себе. Оцінювати індивіда

повинні інші, і йому слід звірятися з зовнішніми правилами і думкою авторитетів, більш мудрих і більш зрілих, ніж ти. Необхідно відзначити, що авторитети змінюються, вони обманюють нас, і маніпулюють нами. Коли ми стаємо суддею самому собі, ми знаходимо способи незалежно оцінювати свою поведінку. Не за принципом правильно – неправильно, що викликає почуття провини, а за принципом „де працює на мене, а це ні».

Якщо ми порушуємо юридичний закон, то зіштовхуємося із судовим розглядом, штрафом, тюремним ув'язненням та ін..

Порушити юридичний закон – наше власне рішення. І за це рішення ми повинні бути готові відповісти, ми повинні відчувати провину і каятися за нанесення реальної шкоди людям, а не за порушення написаного емоційного закону правильно – неправильно.

Після вступного слова педагога підліток розповідає історію зі свого життя на дану тему, після чого соціальний педагог задає йому питання по розповіді.

Вправа 2. «Відповідальність» (незакінчені пропозиції).

Мета вправи: допомогти відчути, що означає почуття відповідальності, за себе чи за інших.

Під диктовку підліток записує пропозиції, під час паузи він повинні ці пропозиції закінчити; найбільш правильна перша реакція; якщо якась пропозиція не підходить, її можна пропустити; наприкінці дається небагато часу для того, щоб усе завершити.

Необхідно закінчити наступні речення:

«Бути відповідальним для мене означає...»; «Деякі люди більш відповідальні, ніж інші, – це люди, що...»; «Безвідповідальні люди – це...»; «Свою відповідальність за інших я виявляю через...»; «Найважча відповідальність, що я відчуваю, – це...»; «Відповідальну людину я впізнаю за...»; «Чим більша моя відповідальність, тим більше я...»; «Я побоювся б нести відповідальність за...»; «Бути відповідальним за самого себе – це...»; «Я несу відповідальність за...».

Проводиться обговорення. Педагог допомагає учасникам з'ясувати їх

точки зору й усвідомити ступінь відповідальності за свої почуття, думки, вчинки. При проведенні обговорення можна дати учасникам відчуття переваги і недоліки двох позицій: „відповідальності за інших” і „відповідальне ставлення до інших”.

Заняття 5. «Мета та її досягнення». Для того, щоб досягти чогось в житті необхідно мати конкретну ціль, мати навички планування дій щодо її досягнення.

Вправа 1. «Складові щасливого життя».

Мета: сформулювати бачення власних можливостей та конкретних дій для успішної самореалізації, сформулювати навички прогнозування та планування майбутнього.

Підлітку пропонується визначити, що є складовими життєвого успіху і щастя, без чого вони не можливі. Після цього – охарактеризувати якими вони повинні бути, аби життя було щасливим, які їх особливості та які дії необхідні для реалізації цих особливостей.

Вправа 2. «Дерево життя».

Мета: сприяти усвідомленню власних можливостей, їхнього взаємозв'язку зі здібностями, створенню образу власного майбутнього.

Підлітку необхідно назвати важливі речі у житті, що варті затрат часу, сили, інших ресурсів. Потім пропонується визначити вміння, здібності, особливості характеру підлітка, необхідних для реалізації інтересів. Після цього уявити що буде з ним через 1 рік, 5 років та через 10 років.

Заняття 6. «Підсумки та результати».

На останньому занятті пропонується обговорення наступних питань: «Що нового ти дізнався після наших занять?», «Чи корисна для тебе ця інформація?», «Як ти вважаєш, чи будеш використовувати ці навички в своєму повсякденному житті?», «Що саме неодмінно візьмеш собі до уваги?», «Які твої плани на майбутнє?» тощо.

2.3. Аналіз результатів корекційної роботи

В педагогічній літературі результат корекційної роботи визначається як свідоме оволодіння соціально активним суб'єктом життєвих цінностей та смислу, спрямованих на проектування свого майбутнього. Нагадаємо, що результатом нашої соціально-педагогічної корекції було досягнення зменшення рівня девіантної поведінки підлітка, тобто його переорієнтація на соціально прийнятті форми поведінки.

До критеріїв ефективності відносять показники, які відображають об'єктивний бік результатів діяльності та суб'єктивне ставлення людей до діяльності.

Оцінювання проводилось за наступними критеріями:

- поведінка підлітка;
- зниження рівня агресії;
- відповідальне ставлення до життя;
- здатність планувати свої дії.

Визначення ефективності реалізації корекційної програми проводилось на основі діагностичного зрізу, який проводився на заключному етапі корекційної діяльності. Оцінка проводилась методом експертних оцінок та тестуванням ідентичним до того, що використовувалось на початковому діагностичному етапі.

Аналіз отриманих даних проводився за допомогою порівняння основних кількісних та якісних показників.

Одним із завдань корекційної програми було зниження рівня агресивності підлітка. Результати тестування за методикою Баса Дарки показали істотний спад агресивності та ворожості підлітка.

При первинній діагностиці індекс агресивності підлітка дорівнював 23, після – 16. Індекс ворожості після реалізації програми становив 9, а до – 15.

Метод експертних оцінок представляє собою опитування експертів (3-7 осіб) з метою визначення певних змінних величин, необхідних для оцінки

досліджуваного питання. В нашому випадку експертами виступали працівники поліції, тренер з тайського боксу та приватний підприємець, на якого підліток працює. Працівники поліції затвердили, що у поведінці підлітка спостерігаються певні зміни: він став впевненішим, стриманим; в порушенні суспільного спокою та правових норм не замічений. До того ж, підпав під амністію – влітку він знімається з обліку.

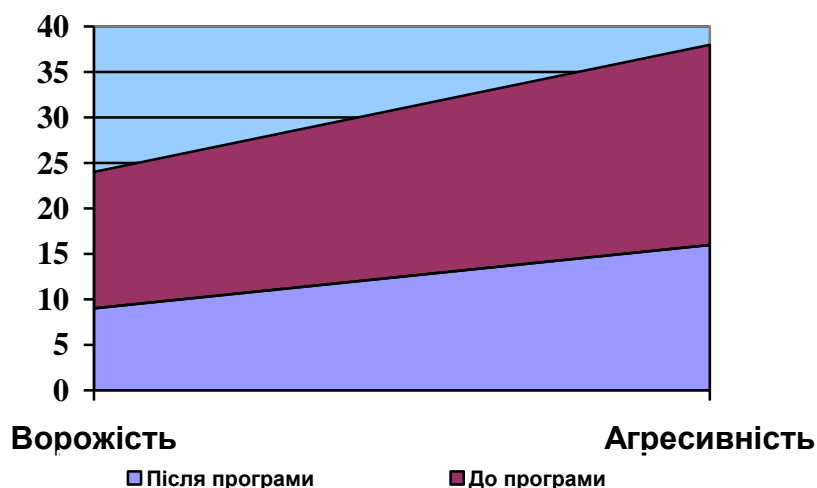

Рисунок 2.2. – Порівняльний аналіз результатів діагностики агресивності

Про ефективність корекційної програми свідчать спланований графік навчання: після училища він планує поступити в ліцей для отримання більш високого розряду як електрик, після цього отримати спеціальність кока. Свій вибір навчання та отримання спеціальностей він обґрунтовує досить практично, логічно та з оглядом на обставини ситуації в суспільстві. До того ж, він працює електриком в своєму домі та як обслуговуючий працівник на атракціоні.

У підлітка з'явилися нові знайомі та розширилась сфера інтересів; час спланований; плани на навчання свідчать про відповідальне ставлення до свого життя та майбутнього.

Можна стверджувати, що корекційна програма для даного підлітка була досить ефективною, хоча не все сплановане вдалося реалізувати – роботу з батьками. Ми вважаємо, що через невелику значимість думок та бажань батьків для підлітка, через його самостійність життєдіяльності нам вдалося досягти

результатів роботи і без змін умов життя в сім'ї підлітка. Хоча цей напрямок корекційної роботи досить вагомий і потребує неодмінної реалізації в інших випадках, а також бажане залучення до справи працівників центрів соціальних служб, соціального педагога в школі або іншого навчального закладу, тобто створення спеціального корекційного простору, активізацію усіх соціальних інститутів, які так чи інакше причетні до розвитку та становленні особистості підлітка.

Рекомендації соціальним педагогам в школі щодо корекції девіантної поведінки підлітків, які стоять на обліку в Кримінальній поліції у справах дітей:

1. Необхідно ретельно вивчити справу підлітка: розглянути нюанси скоєння злочину та його наслідки.

2. Діагностика особливостей соціально-психологічного розвитку підлітка має носити комплексний характер та охоплювати усі сфери: емоційно-вольову, поведінкову, пізнавальну.

3. Перед початком розробки корекційної програми необхідно виявити причини виникнення проблеми: характер їх походження (соціальний, психологічний, біологічний), їх зміст та сутність.

4. Для досягнення мети корекційної діяльності необхідно залучитися підтримкою та допомогою самого підлітка. Тому поважайте підлітка як особистість, співпереживайте, цікавтеся його життям, захопленнями.

5. Дайте «аванс» вашому підопічному – повірте в його сили змінитися, хваліть та помічайте навіть незначні зміни в його поведінці на краще.

6. Віднесіться до нього не як до потребуючого вашої допомоги підлітка, а як до такого, який спроможний вам допомогти.

7. Складаючи план заходів корекції, прислухайтеся до думки підлітка. Краще, якщо ви разом над цим попрацюєте.

8. Для вирішення проблеми корекції девіантної поведінки підлітка, який стоїть на обліку, необхідно тісно співпрацювати з відділом Кримінальної поліції у справах дітей задля гуманізації їх методів роботи з дітьми; надавати необхідну інформацію про продуктивні способи взаємодії з підлітками тощо.

9. Робота з батьками правопорушника – невід’ємна частина корекційної роботи. Тому, необхідно приділити їй достатньо уваги. У випадках, коли батьки відмовляються брати участь в житті дитини, підтримувати її в позитивних змінах необхідно прийняти серйозні міри із залученням працівників соціальних служб у справах дітей – можливо мова йде про невиконання та ухилення від виконання батьківських обов’язків.

10. Намагайтеся організувати якомога більше ситуацій успіху підлітка в момент набуття ефективних соціально прийнятих форм спілкування. Це дасть змогу підлітку побачити себе в іншому ракурсі, надасть впевненості в своїх діях та закріпить за ним цю модель поведінки.

11. Для контролю, аналізу та оцінки результатів роботи сплануйте план моніторингу та оцінки – так у вас буде можливість спостерігати за змінами та вчасно вносити деякі корективи.

12. Пам’ятайте, що головне в вашій роботі підліток та його особистість, а вчинок та його результати.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі зроблено теоретичний аналіз проблеми девіантної поведінки та експериментальне впровадження розробленої корекційної програми, спрямовану на зменшення рівня девіантної поведінки підлітка, який стоїть на обліку в Кримінальній поліції у справах дітей.

Для теоретичного обґрунтування девіантної поведінки підлітка ми проаналізували літературу присвячену питанням поведінки особистості (З. Фрейд, К. Хорні, Б. Ананьєв, Л. Божович, А. Леонтьєв, Л. Виготський та інші), її нормі та відхиленню – девіантній поведінці (А. Клейберг, Е. Дюркгейм, Т. Парсон, Р. Мертон, Ч. Ломброзо, К. Лоренцо, А. Капська, О. Безпалько, В. Оржеховська, Л. Шнейдер, Н. Заверико, С. Немченко).

З трактування нормальної поведінки, норми випливає, що девіантна поведінка (від лат. *Deviation* – відхилення) – система дій і вчинків людей, соціальних груп, що суперечать соціальним нормам або визнанням у суспільстві шаблонам і стандартам поведінки. Суть девіантної поведінки полягає в тому, що людина не дотримується вимог соціальної норми, вибирає відмінний від вимог норми варіант поведінки в тій чи іншій ситуації, що веде до порушення міри взаємодії особистості та суспільства, групи та суспільства, особистості та групи. Це може бути спричинено як соціальними, так і біологічними факторами. Більш велику роль в формуванні девіантної поведінки мають соціальні фактори, а біологічні лише підкріплюють силу її прояву.

Встановлено, що важковихованість, неспроможність ефективно взаємодіяти з оточуючими, незадоволеність потреб та інтересів підлітка, неблагополуччя сім'ї в результаті може привести до делінквентної поведінки як виду девіантної поведінки. Вчинки, постійні правопорушення можуть привести до скоєння злочину – протиправного, суспільно небезпечного діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права (зґвалтування, вбивство, нанесення значних тілесних

пошкоджень тощо).

Аналіз підходів до організації соціально-педагогічної корекційної роботи з підлітками-правопорушниками доводить необхідність врахування індивідуальних особливостей неповнолітнього при вирішенні конкретних проблем.

До питання корекції девіантної поведінки підлітка необхідно мати комплексний підхід та починати з ретельного вивчення причин протиправної діяльності. Переорієнтація підлітка на соціально прийнятні форми взаємодії з оточуючими, зменшення рівня девіацій потребують активізацію різних соціальних інститутів: сім'ї, школи, громадських організацій.

Встановлено, що при правильному плануванні корекційних занять можливо навчити підлітка необхідним навичкам спілкування, планування та відповідального ставлення до своєї поведінки. Також, ми побачили, що в умовах організованого цільового дозвілля можна зменшити негативний вплив однолітків на підлітка.

Результати корекційної роботи свідчать про те, що при певній бездоглядності дитини вплив батьків на підлітка менший, ніж при нормальному повноцінному вихованні та участі у житті дитини.

Запропоновані методи дослідження та корекції девіантної поведінки підлітків, які стоять на обліку у Службі (управління) у справах дітей не вичерпують повною мірою всіх аспектів означеної проблеми. Перспективним, на нашу думку, є розробка на основі визначених соціально-педагогічних засад окремих аспектів роботи з сім'ями важковиховуваних; потребує подальшої деталізації вивчення окремих напрямів співпраці з іншими інститутами соціалізації неповнолітніх; розробка соціально-педагогічної корекційної програми для різних груп підлітків-правопорушників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология: учеб. пособие для студ. Москва : Психологія., 1997. 704 с.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Москва : Академический проект, 2007. 240 с.
3. Ананьев Б. Г. Социальная ситуация развития личности и ее статус. *Хрестоматия по психологии* / под ред. А. В. Петровского. Москва : Педагогіка, 1987. С. 88-96.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Москва : Педагогіка, 1968. 218 с.
5. Андрюшок Т. А. Пропедевтична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, на уроках трудового навчання у загальноосвітній школі. Херсон : Педагогіка, 2002. 256 с.
6. Ассаджоли Р. Психосинтез: теория и практика. Москва : «REFLbook», 1994. 199 с.
7. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс. 1999. 351 с.
8. Білецький В. Виправлення девіантної особистості: Філософський погляд. Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. 156 с.
9. Безпалько О. В. Психологічні та соціальні проблеми дитячої і підліткової наркоманії. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 4. С. 57-59.
10. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 143 с.
11. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
12. Бехтерев А. Л. Питання суспільного виховання. Київ : Вища школа, 2003.

452 с.

13. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения. Москва : Социология, 1972. 365 с.
14. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва : Научное издательство, 1968. 288 с.
15. Выготский Л. С. Проблемы возраста. Собрание сочинений : в 6 т. Москва : Психология, 1983. Т. 4. 312 с.
16. Гишинский И. Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, самоубийств и других отклонений. Санкт-Петербург : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 520 с.
17. Гишинский И. Я., Афанасьев В. С. Социология девиантного поведения. Санкт-Петербург : Питер, 1993. 325 с.
18. Гонеев А. Д., Лифинцева Н. И., Ялпаева Н. В. Основы коррекционной педагогики : учебн. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 1999. 280 с.
19. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
20. Диагностика и коррекция социальной дезадаптации подростков : науч. пособие для студ. ВУЗов / под ред. С. А. Беличевой. Москва : Психология, 1999. 256 с.
21. Дюркгейм Э. Норма и патология. Социология преступности. Современные буржуазные теории. Москва : Прогресс, 1966. 368 с.
22. Дюркгейм Э. Социология : науч. пособие для студ. Москва : Социология, 1995. 346 с.
23. Заверико Н. В. Соціально-педагогічна корекція: розвиток поняття в історичній перспективі. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 2. С. 65-74.
24. Змановская Е. В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2003. 288 с.

25. Иванов В. Н. Девиантное поведение: причины и масштабы. *Социально-политический журнал*. 1995. № 2. С. 47-58.
26. Капська А. Й., Безпалько О. В., Вайнола Р. Х. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи : модульний курс дистанційного навчання. Київ : Наук, світ, 2001. 192 с.
27. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: навчально-методичний посібник. Київ : УДЦССМ, 2001. 220 с.
28. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : учеб. пособ. для вузов. Москва : ТЦ Сфера, при участии «Юрайт-М», 2001. 160 с.
29. Колесниченко Л. А., Борисенко Л. Л. Основы психологии та педагогіки : навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни. Київ : КНЕУ, 2002. 157 с.
30. Кочетов А. И. Перевоспитание подростков. Москва : Педагогика, 1997. 120 с.
31. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1975. 304 с.
32. Линник Л. М. Соціально-педагогічні засади профілактичної роботи з важковиховуваними підлітками : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2006. 20 с.
33. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Наука, 1984. 444 с.
34. Лютий В. П. Соціально-педагогічне забезпечення діяльності кримінально-виконавчої інспекції з ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Львів, 2010. 217 с.
35. Мардахаев Л. В. Социальная педагогіка : учебник. Москва : Гардарики, 2005. 269 с.
36. Матузов Н. И. Право в системе социальных норм. *Правовед.* 1996. № 7. С. 28.
37. Миньковский Г., Побегайло Э., Ревин К. Наркотизм: профилактика и

- стратегия борьбы. Москва : РАН ИНИОН, 1999. 154 с.
38. Міщик Л. І., Білоусова З. Г. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей та підлітків. Запоріжжя : ЗДУ, 2003. 107 с.
 39. Мустаева Ф. А. Социальная педагогика: учебник для вузов. Москва : Академический проект, 2003. 528 с.
 40. Немов Р. С. Психология : в 3 кн.. Москва : Просвещение; ВЛАДОС, 1995. Кн. 2. 496 с.
 41. Немченко С. Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : монографія. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2008. 262 с.
 42. Никитина Л. Е. Социальная педагогика : учеб. пособ. для вузов. Москва : Академ. проект, 2003. 272 с.
 43. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога. Москва : ТЦ «Сфера», 2001. 480 с.
 44. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посіб. Київ : ВУАН, 1996. 352 с.
 45. Оржеховська В. М., Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: Навчальний посібник. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2008. 376 с.
 46. Павленок П. Д. Теория, история и методика социальной работы : учеб. пособ. 3-е изд. Москва : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2005. 476 с.
 47. Педагогіка : навчальний посібник / за заг. ред. Н. П. Волкова. Київ : Видавничий центр «Академія», 2003. 616 с.
 48. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. Санкт-Петербург : Союз, 1997. 256 с.
 49. Пиаже Ж. Суждение и рассуждение ребенка. Санкт-Петербург : Союз, 1997. 285 с.
 50. Пономаренко И. Л. Психологическая характеристика подростков с девиантным поведением. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. № 4. С.4-7.

51. Понятійно-термінологічний словник із соціальної роботи / за заг. ред. І. В. Козубовської, І. І. Миговича. Ужгород : УжНУ, «Мистецька лінія», 2001. 152 с.
52. Про створення Кримінальної міліції у справах дітей: постанова від 08.07.1995 р. № 502 URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0687-09>.
53. Психологічна енциклопедія / упоряд. О. М. Степанов. Київ : Академ. видавництво, 2006. 424 с.
54. Психологія девіантної поведінки: причини, умови виникнення, шляхи профілактики / за заг. ред. д-ра пед. наук А. О. Лігоцького. Київ : НАВСУ, 1999. 96 с.
55. Психологічна діагностика і корекція важковиховуваності дітей і підлітків : навч. посіб. / О. Г. Антонова-Турченко та ін.. Київ : ІЗМН, 1997. 312 с.
56. Салливан Г. С. Интерперсональная теория в психиатрии. Санкт-Петербург : Ювента; Москва : КСП, 1999. 347 с.
57. Семигіна Т. Словник із соціальної політики. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2001. 208 с.
58. Соціальна педагогіка: словник-довідник. / за заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. Вінниця : Планер, 2009. 542 с.
59. Социальная педагогика : курс лекцій / под общ. ред. М. А. Галагузовой. Москва : ВЛАДОС, 2000. 416 с.
60. Соціальна робота : навчальний посібник / за ред. проф. А. Й. Капської. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 352 с.
61. Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. І. В. Козубовської, І. І. Миновича. Ужгород, 1999. Ч. 2. 368 с.
62. Соціальна робота в Україні : навч. посіб./ / за заг. ред. І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. Київ : Наук. Світ, 2003. 233 с.
63. Стурова М., Силенков В. Девиантное поведение несовершеннолетних как педагогическая проблема. *Педагогика*. 1999. № 7. С. 38-41.

64. Титаренко Т. Життєві кризи: технологія консультування Київ : Главник, 2007. 144 с.
65. Торндайк Э. Принципы обучения, основанные на психологии. Москва : Изд-во АСТ-ЛТД, 1998. 704 с.
66. Узнадзе Д. Н. Общая психология. Москва : Смысл; Санкт-Петербург : Питер, 2004. 413 с.
67. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. Москва : Педагогика, 1999. 144 с.
68. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ. Москва : «ЭКСМО-Пресс», 2001. 528 с.
69. Фрейд З. Психология бессознательного: сб. произведений. Москва : Просвещение, 1989. 448 с.
70. Хорни К. Н. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. Москва : Прогресс: Универс, 1993. 464 с.
71. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков. Москва : Академический Проект; Трикста, 2005. 336 с.

Додаток А

Анкета «Ти і твої батьки»

1. Який склад твоєї сім'ї?

2. Які у тебе взаємостосунки з батьками?

з батьком:

з мамою:

- довірливі;

- довірливі;

- байдужі;

- байдужі;

- напружені;

- напружені;

- конфліктні.

- конфліктні.

3. Чи вважаєш ти, що у тебе є взаєморозуміння з батьками?

Так Ні

4. Чи обговорюєш ти з батьками питання, що тебе хвилюють, або окремі проблеми?

- Обговорюю все;

- Обговорюю тільки окремі питання;

- Ні, зовсім не обговорюю.

5. Чи цікавишся ти роботою своїх батьків?

Так Ні

6. Чи бувають твої друзі у тебе вдома?

Так Ні

7. Чи знають батьки твоїх друзів?

Так Ні

8. Чи береш ти участь разом з батьками у господарських справах?

Так Ні

9. Де ти проводиш свій вільний час?

Вдома Поза домом

10. Яке у тебе «хобі» чи улюблене захоплення, заняття?

11. Чи береш ти участь у підготовці сімейних свят?

Так Ні

12. Чи проводиш ти разом з батьками своє дозвілля?

Так Ні

13. Чи мають твої батьки погані звички? Які?

14. Чи зловживають твої батьки алкоголем?

Так Ні